

Dragica Malić
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Strossmayerov trg 2, HR-10000 Zagreb

NOVIJA ZAPAŽANJA O SREDNJOVJEKOVNOJ HRVATSKOJ LATINICI

Razmatraju se i na nov način tumače neke manje obične pojave u srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici. Uz već poznate utjecaje evropskog latiniteta ukazuje se i na neprijeporne utjecaje ostalih dvaju onovremenih hrvatskih pisama — glagoljice i zapadne ćirilice — na latinicu.

U dosadašnjim svojim radovima o jeziku srednjovjekovnih hrvatskih latiničkih spomenika posvetila sam dosta prostora i njihovoj grafiji.¹ Pritom sam — ograničavajući se na grafijski sustav određenog spomenika — pojedina manje obična grafijska rješenja najčešće tumačila pisarskim pogreškama. Međutim, postupno sam dolazila do uvjerenja da su moguća i neka drukčija tumačenja. Početak je bio u uočavanju pogrešaka koje su najvjerojatnije posljedica nerazlikovanja određenih sličnih glagoljičkih slova², koje upućuju na izravnu ili neizravnu vezu određenih spomenika s glagoljičkom/glagoljaškom tradicijom. Nesumnjiv je poticaj u tome bio Vončinin članak o ŠM³, s relevantnim uočavanjem i tumačenjem pogrešaka do kojih je moglo doći jedino nerazlikovanjem sličnih ćiriličkih slova (što ga je dovelo do uvjerljive pretpostavke da je (pret)predložak ŠM bio napisan ćirilicom), te nešto noviji Mogušev članak o izravnom utjecaju glagoljice na latinicu, premda u znatno mlađem razdoblju.⁴ U novije doba, upoznavši detaljno grafiju najstarijih hrvatskih latiničkih spomenika (14. i prve polovine 15. stoljeća), došla sam do uvjerenja da se barem neke pojave te najstarije hrvatske latiničke grafije mogu tumačiti sustavnim utjecajem glagoljičkog ili ćiriličkog pisma na latinicu, kao

¹ Vidi: Malić 1973:94–106; 1977:64–71; 1989a; 1989b.

² Malić 1990:240; 1992:104.

³ Vončina 1975. — Kratice spomenika na kraju članka.

⁴ Moguš 1984.

supostojećeg s latiničkim u određenoj kulturnoj sredini, u određenom skriptoriju, u obrazovnoj razini pojedinih zapisivača tekstova. Posebno je tome pridonijelo upoznavanje i supostavljanje grafije triju dosad poznatih hrvatskih latiničkih zapisa Pavla Šibenčanina s kraja 14. stoljeća.⁵ Kako se ni za jedan od latiničkih spomenika o kojima će ovdje biti riječi ne može utvrditi neposredan glagoljički ili ćirilički predložak, a svi bez iznimke pokazuju jasne tragove prijepisa sa starijih latiničkih predložaka (na što upućuju zamjene sličnih latiničkih slova: slova s *i*-crticama, zatim zamjene *c*–*e*–*t*, *f*–*f*, *V*–*b*, *cl*–*d* i dr.), može se pomišljati ili da je prvotni zapis pojedinog spomenika, odnosno neki međuprijepis, bio napisan drugim pismom ili da je poznavanje drugoga grafijskog sustava u određenoj sredini moglo izravno utjecati na pojedina grafijska rješenja latiničke grafije.

U ovom se prikazu polazi od pretpostavke kako su se u oblikovanju hrvatske latiničke srednjovjekovne grafije u domaći grafijski sustav (uglavnom nedovoljno izdiferenciran) uključivali i posredni i neposredni izvanjski utjecaji: utjecaji evropskog latiniteta, najčešće latinsko-talijanski, s jedne strane, i glagoljičko-ćirilički, s druge strane. Pojave na koje se dosad uglavnom usputno ukazivalo pri rašlambi grafijskih osobitosti pojedinih spomenika, kao i novije spoznaje i njima uvjetovane pretpostavke ovdje će se nastojati više-manje iscrpno obuhvatiti i usustaviti, s time da će se problematika obuhvaćena člankom o nedoumicama izazvanima neizdiferenciranošću latiničke grafije⁶ ostaviti po strani, odnosno spominjat će se samo usput, koliko bude neophodno za razumijevanje razmatranog pitanja. Moram napomenuti da se ovaj moj prilog uglavnom zasniva na grafiji spomenika kojima sam se sama bavila u svojim dosadašnjim istraživanjima, a napomene o nekim drugim spomenicima zasnivaju se na usputnim zapažanjima i zabilješkama, a ne na sustavnim raščlambama.

Pri čitanju, pa onda i predočavanju (preslovljavanju) srednjovjekovnih hrvatskih tekstova (bez obzira na pismo kojim su pisani) suvremenom našom grafijom posebnu pažnju treba obratiti na pisarske pogreške, od kojih su najlakše rješive one koje su nastale piščevom ili prepisivačevom zabunom (*lapsus calami*) i koje najčešće ne utječu na razumijevanje teksta. Druge su vrste pogreške nastale pri prepisivanju sa starijeg nečitkog/oštećenog predloška, pri čemu se u prijepisu mogu naći riječi kojih u predlošku nije bilo, koje ne odgovaraju smislu ili su tvorbeno ishitrene i iz drugih spomenika nepotvrđene. Kako se u tom periodu hrvatske pismenosti najčešće radi o liturgijskim, obrednim i molitvenim tekstovima, koji zbog svoje sadržajne posvećenosti i nisu morali biti dokraja razumljivi, pa su se čitali kako su napisani, riječi nastale takvim pogreškama često moramo usvojiti u našem povijesnom leksiku kao

---

⁵ Malić 1999, *passim*.

⁶ Malić 1997b.

stvarne povijesne lekseme.⁷ Negdje između te dvije vrste pogrešaka stoje one što su nastale prepisivanjem predložka pisanog drugim pismom, uslijed nerazlikovanja morfološki sličnih slova toga drugog pisma. Neke su od njih također zapravo *lapsusi calami* i kao takve lako se zapažaju i razrješavaju, dočim se u drugima jedan leksem zamjenjuje drugim, što zahtijeva posebnu pažnju pri čitanju teksta i interpretaciji takvih pogrešaka.⁸

1. Utjecaji evropskog latiniteta

Utjecaji evropskog latiniteta na srednjovjekovnu hrvatsku latinicu ostvaruju se na tri razine: 1) u dosta čestom pisanju posuđenica (osobito vlastitih imena) originalnom latinskom ili talijanskom grafijom; 2) u upotrebi latinskih grafema i u domaćim riječima, odnosno u oblikovanju pojedinih grafema po uzoru na određenu latinsku grafijsku maniru; 3) u upotrebi – pod latinskim utjecajem – određenih grafema koji ne odgovaraju hrvatskim glasovnim vrijednostima.

Izravno se iz evropskog latiniteta prenose u hrvatsku latinicu načini i oblici kraćenja riječi: title u obliku blago zaobljenog luka ili ravne crtice, što uglavnom služe za izostavljanje slova *m* i *n*, a obično se smještaju na prethodnom samoglasničkom grafemu; izlomljena titla u obliku ptičjih krila za izostavljanje slova *r*, npr. $\tilde{a} = ar$, također smještena na prethodnom samoglasničkom grafemu; točke, što se najčešće upotrebljavaju za kraćenje završnih dijelova riječi; nadredni znak u obliku naopako okrenute šestice (i njegove varijacije), što u latinskom služi za kraćenje dočetnoga *-us*, a u hrvatskoj latinici za razna druga dočetna kraćenja; ligaturni znakovi, najčešće vezani uz slova *p* i *q* (*p* s petljom što se spušta ispod retka obuhvaćajući donji dio stabla slova, tj. p , za kraćenje slijeda *pro*; *p* sa stablom prekrizanim ispod donje linije retka, tj. p , za kraćenje slijeda *pre*; *p* s okomitom nadrednom crticom iznad slova, tj. p , ili desno od njega, p' , za kraćenje slijeda *pri*; slovo *q* s okomitom nadrednom crticom iznad slova q ili desno od njega q' za kraćenje slijeda *ki*, slovo *q* s titlom iznad slova, tj. q , ili prekrizanim stablom ispod donje linije retka q za kraćenje sljedova *ka*, *ke*; znak u obliku brojke 3 s ravnim gornjim dijelom i petljom spuštenom ispod donje linije retka 3, što je u latinskom služio za kraćenje krajnjih *m* ili *n* u retku, a u hrvatskoj se latinici upotrebljava za svako završno *m* (rijetko *n*) bez obzira na položaj u retku; zatim *n* sa spuštenom i ulijevo zakrenutom petljom η za kraćenje *m* i *n*, i dr.

⁷ O tome u KL: Malić 1994:157–158,191.

⁸ Tako primjerice zbog sličnosti glagoljičkih slova *t* i *d* pogreške tipa *od rotiteljev* u ŽSO ili *dih*a u VHM lako razrješavamo kao *od roditeljev*, *tih*a, ali ako riječ *pohod* u VHM, što je napisana umj. crkvenoslavizma *pohotb* 'pohota', prenesemo kako je napisana (a *pohod* je inače normalna riječ), dobivamo iskrivljen smisao.

1.1. Latinski grafemi u posuđenicama

Posuđenice su se često pisale originalnom latinskom ili talijanskom grafijom, a osobito to vrijedi za osobna imena. Navest ćemo neke primjere, izostavljajući, naravno, primjere s grafijom *f*, *c/ç* zbog višestruke mogućnosti njihove glasovne interpretacije.⁹ Od posuđenica najprije ćemo se zaustaviti na onima u kojima se javljaju hrvatski refleksi grč.-lat. i tal. palatalnoga *g*, primjerice lat. *angelus* i izv., *euangelium* i izv., *Georgius*, *Gervasius*... (umj. lat. *Aegyptus* naša onodobna posuđenica očito nastaje prema tal. *Egipto*), za koje, bez obzira na grafiju što slijedi latinsku i talijansku, tj. *g*, pretpostavljamo domaće reflekse – čakavski *j* i štokavski *đ*, budući da je grafem *g* i inače u čakavskim tekstovima vrlo čest u glasovnoj vrijednosti *j*, a u štokavskima u glasovnoj vrijednosti *đ*. Grafijskim posredovanjem tog tipa posuđenica mogla bi se tumačiti u čakavskim spomenicima vrlo frekventna upotreba grafema *g* u glasovnoj vrijednosti *j* bez obzira na njegovo podrijetlo, pri čemu sâm grafem *g* vjerojatno potječe iz navedenih latinskih, odnosno talijanskih riječi.¹⁰

U većini tekstova spomenute se i druge srodne riječi pišu s *g*. Jedino u drugom dijelu ŽSO¹¹ (drugi prevoditelj) u tim riječima prevladava *y = j* (*y* je i inače u tom spomeniku najčešći grafem za *j*), a u drugom dijelu (druga ruka) ADM *gi = đ* (također obična grafija za *đ*). Tako ŠM: *angel*[f]co (= *anjelsko*) 5¹², *angel*[f]choga (= *anjelskoga*) 10, *Angel*[f]cha (= *anjelska*) 25, *va[n]geli*[f]th (G^{mn}; = *vanjelist*) 10; BZ: *uuangelgi* (= *u vanjelji*) 1₂₁; KL: *angelfchimi* (= *anjelskimi*) 197r, *po angelu* (= *po anjelu*) 197v, *angela* (= *anjela*) 198r, *angelli i arhangeli* (= *anjeli i arhanjeli*) 198v; ZL ima osnovu *angel-* (= *anjel-*) napisanu s *g* 55x (primjere nećemo navoditi), a *vangel-* (= *vanjel-*) 7x: *u uangelgi* (= *u vanjelji*) 1r, *uangelye* (= *vanjelje*) 17v, 37r, 44v, 62r, *euangelift* (G^{mn}; = *evanjelist*) 71v, *euangelifte* (G^{jd}; = *evanjeliste*) 85v. Prvi dio ŽSO ima samo *angel-* (= *anjel-*), a u već spomenutom drugom dijelu prevladava *anyel-* (= *anjel-* – ukupno 17x) pored *angelli* (3x), čak i u istoj sintagmi *angelli i archanyelli* 84r, te samo *uanyelfchim* (= *vanjelskim*) 55r. Od dubrovačkih spomenika VHM ima samo *g = đ*: *andel* (i u kosim

⁹ O tome u članku iz bilj. 6. Vidi i popise posuđenica i stranih vlastitih imena iz ŽSO s mogućnošću različitih glasovnih realizacija u: Malić 1997a:40–42.

¹⁰ Ipak, za slovo *g* u glasovnoj vrijednosti *j* i u drugim slavenskim latiničkim grafijama usp. poljske primjere iz početka 15. stoljeća *gim*, *gym*, *gijm*, *gjm*, *gy = jim* – Kalina 1882, *passim*.

¹¹ ŽSO je prijepis nastao u posljednjim desetljećima 15. stoljeća očito na temelju dvaju sadržajno djelomično podudarnih predložaka iz 14. stoljeća. Ti se dijelovi ponešto razlikuju i grafijski, i pravopisno i jezično, premda u osnovi pripadaju istom sjevernodalmatinskom čakavskom književnojezičnom krugu (otok Rab?). Prvi dio ŽSO obuhvaća prvih 40 listova rukopisa, a drugi ostatak teksta.

¹² Obilježavanje primjera sadrži brojeve redaka za ŠM i CS, redosljedne brojeve glosa KG i RG, brojeve strana uz broj retka (u supskriptu) za BZ, te brojeve strana s oznakama *r* (*recto*) i *v* (*verso*) za ostale tekstove.

padežima – uk. 25x), *andeoski* 161r, *arkandeli* 86v, *arkandelu* 163v, *vandeliste* 87v, *Ivanu Vandelisti* 163r. Prvi dio ADM također ima samo $g = \dot{d}$: *andel* (i u kosim padežima – uk. 12x), dok u drugom dijelu, u kojem inače prevladava $gi = \dot{d}$, dolaze obje grafije: *fangieli* (= *s andeli*) 102v, 103v, *euangielie* (= *evandjelje*) 104v, te u litanijama (što upućuje na drugi predložak) s g : *angeli iarchangeli* (= *andeli i arkandeli*) 121v, *vangelifte* (V^m ; = *vandeliste*) 122r.¹³ U ovu skupinu ide i lat. riječ *vigilia* s vjerojatnim izgovorom *vidilija* (kao u ČDM): *do uigilie* (= *do vidilije*) VHM 61v, ADM 53v. Za odomaćeni lik imena *Đurađ* (lat. *Georgius*) također vrijedi čitanje $g = \dot{d}$: *Sueti Gurgu* (= *Sveti Đurđu*) VHM 88r, dok se za djelomično odomaćeno ime *Đervazi* (< *Gervasius*) s graf. *geruafi* VHM 87v, *Geruafi* ADM 122v i toponim *Edipt* s graf. *egypt* ADM 134r za čitanje $g = \dot{d}$ oslanjamo na u tom pogledu jednoznačno čitanje u ČDM, premda u latinaškoj sredini postoji i mogućnost čitanja prema lat.-tal. grafiji $g = g$. Za čakavske spomenike pretpostavljamo da se i toponim *Ejip(a)t* posuđuje u odomaćenom liku bez obzira na graf. g . Tako u ZL osnova *Ejip(a)t*- redovito dolazi s graf. g (10x); u ŽSO u prvom dijelu dolazi samo graf. g (3x), a u drugom dijelu od 9 potvrda g dolazi u 4, a u 5 dolazi domaće $y = j$ (usp. grafiju za *anjel*- u istom spomeniku).

Iduća skupina posuđenica u kojima se rado zadržava latinska grafija potječu od lat. riječi *diabolus*, *diaconus*, koje u odomaćenim likovima glase: *djaval*/*djavao*/*djavo* i *djak(on)*. Početni segmenti tih riječi pišu se i u crkvenoslavenskim tekstovima s *dia-* (što pretpostavlja izgovor *dija-*), pa se u spomenicima što su pod izrazitijim crkvenoslavenskim utjecajem za grafiju *dia-* može pretpostaviti i crsl. izgovor. Kako je barem prva od tih riječi (kao i riječi prethodne skupine) obična i vrlo frekventna, domaći su likovi vjerojatniji i tada kada ih prekriva latinska (odnosno crkvenoslavenska) grafija *dia-*. U zapisima Pavla Šibenčani- na i u šibenskom SG domaći je izgovorni lik iz grafije $g, y = j$ nesumnjiv: *dgaua*l (G^m ; = *djaval*) ŠM 37, *dgafla* (= *djavla*) CS 62, *dyaule* (= *djavle*) SG 15. U KL, u kojem bi se moglo raditi o crsl. utjecaju (prije grafijskom nego izgovornom) pored 4 primjera s graf. *dia-* dolazi sedam s graf. *dya-*: *diafloue* 195r, 199r, *diafglih* 199r, *diaflouo* 199r pored *dyafloue* 194v, *dyafla* 195v, *dyafloua* 195v, *dyafli* 197r, *dyaflouo* 197r, *dyafglie* 198r, *dyafla* 198r, pa čak i u osnovi sa sačuvanim lat. *b*: *dyaboloue* 194r. U ŽSO prevladava graf. *dya-* = *dja-* u oba dijela, tj. u prvome dijelu graf. *dia-* prema *dya-* dolazi u omjeru 11 : 14, a u drugome dijelu 6 : 40, pa se u pisanju te skupine riječi prvi i drugi dio rukopisa uglavnom slažu s pisanjem prethodne skupine riječi. U ZL u *djaval* i izv. dolazi samo graf. *dia-* (uk. 20-ak primjera), a isto vrijedi i za dubrovačke molitvenike VHM i ADM, uz napomenu da je u njima graf. *ia* jedina moguća i za *ja* i za *ija*, ne samo u posuđenim, nego i u domaćim riječima, pa se u preslovljavanju ove skupine po-

¹³ Za kolebanje u transkripciji tih riječi u Marulićevim djelima u ediciji SDMM i u tzv. Marulićevu molitveniku (*Djela* 31, 79–105) vidi: Malić 1997b:157–158 i bilj. 20.

sudenica pretpostavlja odomaćeni lik. Riječ *djak* dolazi samo u litanijama dubrovačkih molitvenika (s dugom množinom – V = N^{mn} i s graf. *dia*-): *Svi sveti popove i djakove* VHM 88v, *Svi sveti popove i djakovi* ADM 123r.

U ostalim je posuđenicama utjecaj latinske i talijanske grafije sporadičan. Najčešće se ogleda u pisanju *t* za izgovorno *c*, zatim u pisanju *ph* i *th* za *f/p* i *t*, zatim *x* za *ks/gz*, dok se to za *c = k* samo djelomično može reći budući da je *c* relativno čest grafem za *k* i u domaćim riječima. Tako npr. u KL: *fanthaçme* (= *fantazme*) 193v/194r, 194v, *seraphin* (= *serafin*) 198v; u ZL: *Chgnig Exoda* (= *Knig egzoda*) 110v; u ŽSO: *luxurie*, *luxuriye* (= *luksurije*) 80r, 97v; u ADM: *chonuersation* (= *konverzacion*) 134v, *çabathani* (= *cabatani*) 136v pored *çabatani* 97r.

Originalna se latinska (rjeđe talijanska) grafija ili bar pojedini grafemi iz te originalne grafije češće susreću u pisanju vlastitih imena stranog podrijetla. Tako npr. u CS: *iofeþ* (= *Josep/Jožep*) 12, *ofiph* (= *Osip*) 44; MM: *Theodofiu* (= *Teodoziju/Teodožiju*) 6; KL: *raphaella* (= *Rafaela*) 198r, *raguelouu* (= *Ragvelovuu*) 198r, *sabaoth* (= *Sabaot*) 197r pored *sabahot* 198v (što može biti i pogreška, ali i bilježenje intervokalnoga *h*), *moysefu* (lat. *Moyses*; = *Mojzesu*) 198r; ZL: *naaman* (4x), što se može čitati *Naaman* i *Naman*, pored *naman* (2x) sa sažetim izgovorom *Naman* u istoj 33. lekciji 13r–13v, *pontiu* (= *Ponciju*) 21r, ali i pogr. *cilitie* (lat. *Cilicia*; = *Cilicije*) 4r, zatim *nathanael*, *nathanaela* 43v (2x), 44r pored *natanahel* 44v (vrijedi što je već rečeno za *sabaoth/sabahot* iz KL), *moysef* 40r, 43v, 111r, *moysefu* 110v, *pontha galatie chapadotie* (= *Ponta, Galacije, Kapadocije*) 48r, *iofaphat* (= *Jozafat*) 65v, *yoathama* (= *Joatama*) 65v, *sabbaoth* (= *Sabaot*) 105v, *chaypha* (= *Kajifa*) 111r, *fbetphage* (= *v Betfaje*) 111v; u ŽSO I. neka osobna imena dolaze u latinskom liku: *theophilus* (= *Teofilus*) 4v, 7r, *athanauius* (= *Atanazijus*) 7v, te uz kombinaciju *f* i *ph* na prijelazu retka: *elfphanius* (= *Elfanijus*) 9r, top. *Thebaida* dolazi u lat. padežu s lat. prijedlogom *i* *Thebaida* (= *in Tebajida*) 13r i u pogrešnom padežnom obliku *Otebayida* (! = *o[d]* *Tebajide*) 34v uz odomaćene likove u oba dijela rukopisa: *ftebaidi* (= *v Tebajidi/Tebajidi*) 29v, *utebaydi* (= *u/v Tebajdi/Tebajidi*) 67r, 108v, 127v, dok je *therenunçi* (= *Terenunçi*) 24r pogrešno od lat. *Terenunthin*, što se u II. dijelu pravilno prenosi kao *Terenuntin* 119r; u ŽSO II. ime *Mojsij* i izv. redovito se piše s *y* (6x), dok u ŽSO I. dolazi modificirano ime *Mojize(s)*, koje se piše uvijek s *g = j* (6x); ADM u litanijama: *raphaele* 121r, *Thoma*, *phylippe* 121v, *bartholomee* 122r, *Mathia*, *Thadia*, *Mathio* 122r, *Agatha*, *Catharina*, *Elisabeth* 123v pa i hibridno *Iheronime* 122v (lat. *Hieronimus*), dok se u VHM sva ta imena pišu domaćim grafemima, a vrijedi to i inače za većinu imena stranoga podrijetla u svim tim tekstovima. Može se još spomenuti da JP u azbučnom nazivlju ima latinički naziv *oth* za grč. omegu (ω), te da u svojoj latiničkoj transkripciji ima *iffucrista* (2x) za glag. *Is(u)h(rst)a*, vjer. prema latinskom jer inače u svom grafijskom sustavu nema *ri* za slogotvorni *r*.

1.2. Latinski grafemi u domaćim riječima

Latinski grafemi (odnosno hibridni, načinjeni po njihovu uzoru) u domaćim riječima dosta su česti u zapisima Pavla Šibenčanina, a u ostalim su spomenicima znatno rjeđa pojava. Tako npr. u ŠM: *dufha*¹⁴ (= *Duha*) 6, *va[n]geli[st]* (*G^{mn}*; = *vanjelist*) 10, *mogh* (= *moć*) 12, *fidechigh* (= *sidećih*) 22, *lefechigh* (= *ležećih*) 23, *bofgha* (= *Božja*) 25, *firoth* (*G^{mn}*; = *sirot*) 27, *Q'* (= *ki*) 40, *fputihl* (= *vputil*) 43, *fiuoth* (= *život*) 63; BZ: *qu* i *q* s titlami (= *k*) za oblike zamjenice *ki*, *ka*, *ko* passim, *clouigh*¹⁵ (= *čovik*) 2, *mogh* (= *moć*) 3, *uffayuth* (= *ufajut*) 1, *fhuarfu* (= *svarhu*) 4, *g(ri)fha* (= *griha*) 2; CS: *qi* (= *ki*) 11, *flatqi* (= *slatki*) 29 pored *flatchy* (= *slatki*) 28, *co(r)aq* (= *korak*) 31, *Draghe* (= *Drage*) 31, *noghe* (= *noge*) 35; KL: *dafgithi* (= *dažjiti*) 196v, *chragliuyeth* (= *kraľujet*) 200v; ZL: *Elicabetae* (= *Elizabete*) 53v, *me(r)mnalae* (= *mrmnala je* – na leksemskoj granici) 110v, *naputh* (= *na put*) 112r (2x)¹⁶; ŽSO II.: *q* = *k* osim u oblicima imenice *crikva* dolazi još samo u *neofgurinei* (! = *neoskorñeni*) 56v, zatim *ae* = *e*: *ftaffillae* (= *vstavši se*) 58v, *yae* (= *je*) 82v. Čini se da na jezičnoj a ne na grafijskoj razini treba tumačiti upotrebu grafema *gh* = *g* u domaćim riječima u drugom dijelu ŽSO: *tegh* (= *teg*) 41v, 76r, 109r, *Bogh* (= *Bog*) 42v, 45v, 50r i d., *oghnyen* (= *ognjen*) 51v, *nogh* (*G^{mn}*; = *nog*) 53v, *nagh* (= *nag*) 63r, *fnigh* (= *snig*) 79v i jednom u prvom dijelu rukopisa *hg*: *nahglauu* (= *na glavu*) 19v. Vjerojatno se, naime, radi o pokušaju bilježenja sjevernočakavskog i srednočakavskog alofonskog tjesnačnog *g*, koji se u istom spomeniku (i nekima drugima) vrlo često bilježi i grafemom *h*.¹⁷ U VHM (kao i u navedenom primjeru iz ZL) latinska ligatura *æ* dolazi na granici riječi prekrivajući pritom jotu: *moiaæ* (= *moja je*) 126v.

1.3. Grafemi koji ne odgovaraju hrvatskim glasovnim vrijednostima

Zamjena grafema *b* i *p* pod utjecajem latinske grafije¹⁸ dosta je rijetka pojava, zastupljena samo u pojedinačnim primjerima iz čakavskih spomenika – RZ: *bridrufi* (= *pridruži*) 50; ŠM *ubrofa(n)ye* (= *uprošanje*) 4, *pogassan* (= *bojazan*) 37; CS: *plife* (= *bliže*) 21 pored *blife* 19; KG: *potēbite* (= *potrpite*) 18; ŽSO: *brebiuah* (= *prebivah*) 2r, *garchibifchub* (= *jakibiskup*) 4v pored *garchibifchup* na istoj strani, *bifchub* (= *biskup*) 9v. Spominje tu pojavu i Josip Hamm u predgovoru *Dijalozima Grgura Velikoga* iz 1513., ali je tumači kao glasovnu pojavu.¹⁹ Glasovna je pojava najvjerojatnije *y[a]rabi* iz ZL 37v, tj. *i Arabi*. U tom je liku riječ potvrde-

¹⁴ O preklapanju grafema za *s* i *h* pod činličkim utjecajem govorit će se u odjeljku 2.2.

¹⁵ O preklapanju grafema za *g*–*h*–*k* pod glagoljičkim utjecajem također će se govoriti u odjeljku 2.2.

¹⁶ Primjeri te vrste iz ZL nisu sustavno ispisivani.

¹⁷ Vidi o tome: Malić 1997a:476–477 i 510–511 uz literaturu o problemu.

¹⁸ Vidi o tome: Novak 1952:177.

¹⁹ 1978:43.

na od 16. stoljeća (Antun Dalmatin, N. Ranjina, Vetranović, Belostenec)²⁰, pa bi joj to bila najstarija poznata potvrda.

Mnogo je češći latinski grafijski utjecaj upotreba inicijalnoga i intervokalnoga grafema *h* u nultoj glasovnoj vrijednosti. On se u hrvatskim tekstovima najčešće javlja u riječima *umišen*, *umišeno*, *umišenje*, *umištenstvo*, vjerojatno zbog djelomičnog značenjskog preklapanja s latinskim riječima *humilis*, *humiliter*, *humilitas*. Tako u ŠM: *humilena* (= *umišena*) 4, 24, 38; u VHM ta je pojava zabilježena u dva primjera: *humiglène* 133r, *humiglèno* 152v prema 16 potvrda bez *h*, a u ŽSO samo u jednom: *humilyenyè* 103v prema 21 primjeru za istu osnovu bez *h*. Takva je upotreba u navedenim riječima zasvjedočena do u 18. stoljeće²¹, ali zasvjedočena je i u drugim riječima. Tako u MM dolazi u riječi *oholstvo*: *hocholstfa* (G^{id}; = *oholstva*) 4. *Houo* ŽSO 28v u svojem sam čitanju razriješila kao: *I ovo*²²..., međutim u lat. izvorniku nema adekvata za to inicijalno *i*: *Hoc audito*..., pa će i to vjerojatno prije biti inicijalno *h* u nultoj glasovnoj vrijednosti: *Ovo slišavši*... Ima takvih primjera i u Picićevu *Plaču* iz *Rapske pjesmarice* iz 1471., koji za ovu prigodu nije posebno ispisivan: *huhitise* (= *uhitiše*) 43r, što ga Fisković transkribira kao: *huhitiše*, zatim samo u transliteraciji: *humiglèni* (= *umišeni*) 46r, *huhilil* (= *uhilil*) 47v...²³ U spomenicima zadarске provenijencije — KL, a osobito ZL — takvo je *h* s nultom glasovnom vrijednošću često potvrđeno u posuđenicama na početku riječi i u sredini riječi u intervokalnom položaju. Tako KL: *ifrahèlchih* 193v, *saba-hot* 198v (v. naprijed kod *sabaoth*). U ZL je ta grafijska pojava znatno češća: *hegipt* 62r uz dva primjera bez *h*, *hèmaus* 33v, *hesdra* 39v–40v (i kosi padeži, uk. 7x), *hèmanuel* 49r, *hèlysabeta* 49v pored *elifabeta*, *eliçabeta* (oboje po 2x), *hèlyachima* pored *Eliachim* 65v (odmah jedno uz drugo), *hèlyuda*. *Hèlyud* ali odmah pored *eleaçara*: *eleaçar*(r) 65v, *hèlym*, *hèlyma*, *hèlimom* 110v. Intervokalni *h* u nultoj fonemskoj vrijednosti najfrekventniji je u osnovi *izrael*:- *ifrahèlu* 7v, *ifrahèlchimi* 46v, 112r, *ifrahèlchih* 68v, 73v, 110v (2x), *ifrahèlchi* 110r, 110v, *ifrahèlchim* 111r uz 40 potvrda bez *h* u istoj osnovi; *natanahèl* 44r pored češćeg *nathanael* 43v, *nathanaela* 43v, 44r. Vjerojatno tako treba tumačiti i pisanje vlastitih imena *Jeronim*/*Jerolim*, *Jeruzalem*/*Jeropolim* i sl. s inicijalnim *h*, koja se u transkripcijama najčešće prenose s tim inicijalnim *h*, a to očito ne bi trebalo. U ovdje zastupljenim tekstovima nema takvih primjera.

²⁰ ARI, s.v. *Arab*.

²¹ Vidi: AR pod navedenim riječima.

²² Malić 1997a:79.

²³ Fisković 1953:33,46,48,50... — Zanimljiv je primjer upotrebe grafema *h* za oznaku nultog fonema u jednom znatno mlađem latinskom izvoru — u naslovu tiskanog djela: Q. Reuter, *Andreae Dudithi de Horehoviza orationes in Concillio Tridentino*, Offenbach 1610. (podatak prema: Katičić 1999:137, bilj. 17).

1.4. Neobična latinička grafijska rješenja i preklapanja

Pojave o kojima će ovdje biti riječi uglavnom su individualizirane: javljaju se u pojedinom spomeniku, kod istog zapisivača ili u istoj regiji, premda se najčešće naslanjaju na neka grafijska rješenja poznata iz širega konteksta.

Neobična grafijska rješenja uglavnom se svode na pojedinačne pojave, pa se često može pomišljati i na pisarske pogreške. Međutim, jedna je od sustavnih neobičnosti dosljedno, bezizuzetno bilježenje fonema *ć* grafemom *t* u SG. Ovdje treba napomenuti da je u tom spomeniku našim današnjim okom gotovo nemoguće razlikovati slova *t* i *c*, ali naš najpoznatiji stručnjak za latinsku paleografiju Jakov Stipišić prepoznaje to slovo kao *t*.²⁴ Međutim, latiničko slovo *c* – kao i njegova modifikacija *ç* – javit će se u pojedinačnim slučajevima u istoj glasovnoj vrijednosti, tj. *ć*, u nekim drugim spomenicima. Fonem *ć* (bez obzira na svoju izgovornu vrijednost) najčešće se na čitavom priobalnom području obilježava grafemom *ch* i njegovim modifikacijama: *chi*, *chy*, *çh*, *çhi*, *çhy*, a samo u čakavskim spomenicima još i *g*. Sva su ostala grafijska rješenja – među njima i obilježavanje grafemom *t* i njegovim modifikacijama *ti*, *ty* – pojedinačna i ima ih dosta razasutih po pojedinim spomenicima. Iskakanje SG iz toga grafijskoga kruga možda je pokušaj dosljednog fonetskog zapisivanja čakavske kontinuante prasl. **t'*, koja se realizira kao palatalizirani dental (pa je vjerojatno i najbliža prasl. stanju među ostalim slavenskim kontinuantama). Bilježenje fonema *ć* (odnosno čakavske realizacije prasl. **t'*) grafemom *t* i njegovim modifikacijama *ti*, *ty*, *th* poznato mi je još samo iz pojedinačnih primjera – u latiničkoj transkripciji u JP: *hotet*, *hotiet* prema glag. *hoćet'*, *hoćetb*, iz RG: *pomoth* (= *pomoć*) 36, *coriŕtyuyu* (= *korišćuju*) 47, te iz sporadičnih primjera u ŽSO – u prvom dijelu s *ti*, *ty*, a u oba dijela s *t*: *nedopuŕtiagut* (= *ne dopuščajut*) 23v, *fŕch uŕtiyni* (! = *v sku[p]šćini*) 34r; *yoŕtye* (= *jošće*) 6v, *plaŕty* (= *plašč*) 15v, *uŕalostyēn* (= *užalošćen*) 25r, *puŕtyaŕce* (= *puščāše*) 29v, *ŕedaliŕtya* (= *ŕedališća*) 30v, *iŕedaliŕty* (! = *i ŕedališč[e]*) 30v; *bogetiŕe* (= *bojeći se*) 15r, *pocripluŕti* (= *počrplući*) 37r, *iŕukrŕti* (= *Isukršći*) 70r. Zbog spomenutog teškog/nemogućeg razlikovanja slova *t* i *c* iz starijih predložaka u taj bi se krug možda moglo uključiti i već spomenuto sporadično obilježavanje fonema *ć*²⁵ grafemom *c* i njegovim modifikacijama. Tako: *ueçe* (= *veće*) KG 23, te ŽSO: *noç* (= *noć*) 31r, *ŕcupŕçina* (= *skupščina*) 47r, *poŕloçudŕt u* (! = *po zloçudst[v]u*) 76r, *uŕcupŕçini* (= *u skupščini*) 123r, *uŕcupŕçinu* (= *u skupščinu*) 123v te samo u drugom dijelu *cy*: *hocye* (= *hoće*) 109v, *hocyete* (= *hoćete*) 110r, *içiftocyu* (= *i čistoću*) 109r, *obecyaŕŕe* (= *obećāše*) 110r, *fŕanucyi* (= *vstanući*) 118v, *çinecyi* (= *ćineći*) 119r, *ocyu* (= *oću*) 121b. Na taj bi se način obilježavanje *ć* grafemom *t* ponešto proširilo.

²⁴ Privatna informacija.

²⁵ Iz praktičnih razloga dalje će se govoriti o fonemu *ć* bez obzira na izgovornu realizaciju prasl. **t'*.

U obilježavanju fonema *ć* ima još nekih neobičnih rješenja, a kreću se u krugu slova *g*, *h* te *y*, *i*. Već je spomenuto da je obilježavanje fonema *ć* grafemom *g* u čakavskim spomenicima vrlo prošireno, a poznato je od RZ²⁶ preko svih triju zapisa Pavla Šibenčanina do ŽSO, ali nije potvrđeno u zadarском grafijskom krugu u kojem su nastali KL, KG i ZL²⁷, a od najstarijih dubrovačkih molitvenika dolazi samo jednom u VHM, gdje je očito pisarski zaostatak iz čakavske matice: *pigu* (= *piću*) 134r. Iz spomenutih čakavskih spomenika primjeri su brojni i nećemo ih posebno navoditi, ali navest ćemo modifikacije grafema *g* – *gi*, *gy*, opet iz ŽSO, koji i inače ima najkompliciraniju grafiju među ovdje razmatranim spomenicima: *ogiul* (= *oću l'*) 16v, *gyer* (= *ćer*) 16r, *ofuguiugyi* (= *osujujući*) 35v, te još *i*, *y*, *s* kojima se *g* preklapa i u nekim drugim upotrebama. Tako: *fideiy* (= *sideći*) 17v, *neuftaguīy* (= *ne ustajući*); *ciŕtoye* (= *čistoće*) 1r, *gifyet* (= *jiščet*) 1r, *gouoreyi* (= *govoreći*) 1r, *tafyē* (= *tašće*) 2r, *flufeyi* (= *služeći*) 2r, *ueye* (= *veće*) 2v, *tresye* (= *trešće*) 7r, *ŕmriyeye* (= *smrjeće*) 11v, *Muceyi* (= *mučēći*) 30r, *fideyi* (= *sideći*) 30r (sve iz prvog dijela rukopisa). Grafem *y* za *ć* javlja se još samo u Šibenčaninovim zapisima, starijima od ŽSO – po jednom u CS: *fŕeye* (= *vse će*) 64 i BZ: *Toye regi* (= *to će reći*) 1₉, pa se tom crtom (uz još neke) ta dva Šibenčaninova zapisa razlikuju od ŠM.

I zatim, mnogo neobičnije obilježavanje fonema *ć* grafemom *h* i njegovim modifikacijama. Najfrekventnija je ta pojava u VHM, gdje je redovni grafem za *ć* – *ch*. Stoga tamo tu pojavu tumačim jednom vrstom pisarskih pogrešaka: *h* umj. *ch*. Međutim, imajući na umu modifikacije toga grafema u drugim spomenicima, možda i te primjere treba drukčije tumačiti. U RG javljaju se grafemi *h*, *hi*, *hy* pa i *hty*: *obrehi* (= *obreći*) 5, *p(ri)clagnaiuhiymsē* (= *priklanjajući jim se*) 14, *nauifhe(n)ge* (= *navišćenje*) 46; *neciftohye* (= *nečistoće*) 16, *odrinuyuhye* (= *odriñujuće*) 18, *ŕhyeta* (= *šćeta*) 49, *naftoyehya* (= *nastojēća*) 51, *buduhyā* (= *buduća*) 52, *valhyna* (= *vaščina*) 54, *niŕhyeta* (= *nišćeta*) 59, *pleŕhyu* (= *plešču*) 81; *ŕuhtyastuo* (= *sučastvo*) 57. Primjere iz ŽSO s *hi*, *hy*: *hier* 16v, *hyer* 16v (2x) svojedobno sam tumačila kao nesigurne: *hćer/ćer*²⁸ zbog paralelne upotrebe grafema *i*, *y* = *ć*, ali uzimajući u obzir grafiju u RG, čini se da i ovdje *hi*, *hy* treba uzeti kao grafeme za *ć*, dakle: *ćer*. Te *će* primjere s temeljnim grafemom *h* trebati imati na umu kasnije, kad se bude govorilo o preklapanjima *g–h–k* pod utjecajem glagoljičke tradicije.

Ovdje smo već načeli pitanje grafijskih preklapanja. Na jedno od njih – kao sustavno unutar latiničke grafije – nailazimo u Šibenčaninovim zapisima.

²⁶ Zapravo mnogo ranije. Usp. *vias Garig* (= *Garić*) iz latinske isprave hrvatsko-ugarskoga kralja Stjepana iz 1163. g. CD II, 97, *Cozan Poletciĝ* (= *Polečić*) svjedok iz zadarske isprave iz 1194. g. CD II, 268, a vjerojatno takvih primjera ima i više.

²⁷ U KL i KG ga nema, s time da je u KG uopće samo jedan, već spomenut primjer za *ć*, a u ZL ga nisam primijetila.

²⁸ Malić 1989a: 138.

To je preklapanje grafema *g* i *y* u glasovnim vrijednostima *g*, *j* (uz već spomenuto *ć*). Naime, ako se fonem *j*, kojemu je najčešći grafem *y*, obilježava i grafemom *g*, onda se i fonem *g* može obilježavati s *y*, a kako je *g* čest grafem za *ć*, onda se i *y*, koji se s *g* već preklopio, može upotrijebiti i za *ć*. Tako: *ffeya* (= *vsega*) ŠM 10, *luoya* (= *svoga*) CS 37, 39, 54, *moya* (= *moga*) CS 54, 58, *tuoya* (= *tvoga*) BZ 1₈, uz već navedene primjere za *y* = *ć* iz CS, BZ, pa i ŽSO, a idući dalje tim slijedom, možemo tumačiti i spomenuto *i* = *ć* iz ŽSO budući da se grafem *i* u upotrebi podudara s *y*. Ipak, za primjere s *g*, *y*, *i* = *ć* moramo spomenuti i drugu mogućnost tumačenja – utjecajem glagoljičke i ćirilčke grafije (o kojoj će biti više riječi u idućem poglavlju – pod 2. 2.).

U obilježavanju fonema *j* treba spomenuti još jedno Šibenčaninovo latiničko-glagoljičko preklapanje: spomenuto preklapanje *g–h–k* pod utjecajem glagoljice proteže se (preko grafema *g*) i na grafem *ch* za *j*. Naime, grafem *ch* Šibenčaninu uglavnom služi za fonem *k*. Kako se *k* u obilježavanju može izjednačiti s fonemom *g*, a s druge strane se grafemom *g* obilježava i fonem *j*, slijedom toga se fonem *j* može obilježiti i drugim grafemima iz kruga obilježavanja *g–h–k* (ovdje *ch*): *bofchi* (= *Božji*) ŠM 57 i BZ 4₂. Da se ne radi o slučajnoj pogreški, pokazuje upotreba istoga grafema u dva različita zapisa, prepisana u različito vrijeme i s različitim predložaka, pa i sačuvana u dva različita kodeksa.

Još je jedno zanimljivo unutarlatiničko preklapanje potvrđeno dosta brojnim primjerima u ŽSO: obilježavanje suglasnika *ń* (pa onda i *n* i sekundarnog skupa *nj*) grafemima za obilježavanje fonema *j*, a to su *i*, *g*, *y* (pa čak i $\emptyset$). Npr. *i* = *ń*: *Ogia* (= *ogńa*) 6v, *ucyiu* (= *ućińiu*) 23v, *pomaichouafe* (= *pomańkovaše*) 27v; *g* = *ń*: *mgu* (= *mńiu*) 8v, *cigeye* (= *ćńenje*) 9v, *riuagu* (= *roańiu*) 11v, *fpustigu* (= *v pustińiu*) 14r i dr.; zatim *g* = *nj*: *ucinega* (= *ućińenja*) 10v, *tentaga* (= *tentanja*) 11r, *mišlega* (= *mišńenja*) 29r/29v; *y* = *ń*: *ciyenga* (= *ćńenja*) 1r, 1v, *fpustiyyu* (= *v pustińiu*) 2r, *utuhyyeny* (= *utuhńenje*) 5v, *ogay*, *ogyu* (= *ogań*, *ogńa*) 6v, 11r, *uciyyu* (= *ućińiu*) 7v, 32r i dr.; zatim *y* = *n*: *spomeneyya* (= *spomenenja*) 4v, *ciyegi* (= *ćńeći*) 11r, *pustey* (= *pušten*) 31, *uciney* (= *ućińen*) 43v, 52v, 91r, 97v, 128v, *cruney* (= *kruńen*) 129r, te *y* = *nj*: *spomeneyya* (= *spomenenja*) 7r, *cigeye* (= *ćńenje*) 9v, *pogrušey* (= *pogruženje*) 34r, *ćineyye*, *ćineyya* (= *ćńenje*, *ćńenja*) 83r, 104r, 86v i dr.; $\emptyset$ = *ń*, *n*: *shraen* (= *shrańen*) 5v, *ucyeno* (= *ućińeno*) 16r, *ucien* (= *ućińen*) 26r, *Donia* (= *Do nińa*) 132r. Problematični su kosi oblici lične zamjenice za 3. lice i posvojne zamjenice m. r. pisani tim grafemima, budući da se može raditi o starijim (*s j*) i novijim (*s ņ*) likovima: *fĭem* (= *v jem/ńem*) 6v, *ĭega* (= *jega/ńega*) 30r; *gega* (= *jega/ńega*) 5r (2x), *gemu* (= *jemu/ńemu*) 5v, 30r, *gegoua* (= *jegova/ńegova*), *uagu* (= *va ju/ńiu*) 5r i dr.; *fyyem* (= *v jem/ńem*) 2r, *fyyeg* (= *v jej/ńej*), *yega*, *yemu* (= *jega*, *jemu/ńega*, *ńemu*) passim, *yegoua*, *yegouu* (= *jegova*, *jegovu/ńegova*, *ńegovu*) passim i dr., te *chĭz* (= *k jim/ńim*) 9v. Kako se pretpostavlja da je predložak (odnosno predlošci) ŽSO nastao u 14. stoljeću, za te je oblike ipak vjerojatnije pretpostaviti novije likove s *ń*.

U tumačenju te grafijske pojave – upotrebe grafema *i, g, y, Ø* za *ń, n, nj* – u prvi se čas nameće pomisao o previđanju title iz predloška za izostavljeno *n* u dvoslovnim grafemima *ni, ng, ny* za *ń* i za *nj*, a kako se *ń* i *n* grafijski izjednačavaju (o čemu poslije), onda i za *n*. Tu pretpostavku svakako treba imati na umu. Međutim, nije sve tako jednostavno. Navedenoj se pretpostavci prilično protive neke nezaobilazne činjenice. Tako: noviji (za vrijeme nastanka spomenika vjerojatniji) oblici lične i posvojne zamjenice s *ń*, budući da u njima nema prethodnoga samoglasničkoga grafema na kojemu bi se ispisivala titla; nisu uvjerljivi ni primjeri s *n*: ako se već piše složenim grafemom, čemu ga onda pojednostavnjivati upravo izostavljanjem osnovnoga grafema?; zatim: teško je i u nekom znatno starijem predlošku pretpostaviti tako brojna kraćenja titlama (u nekima od navedenih primjera čak za dvostruko kraćenje – za *ń* i za *n* u dočetu imenica na *-nje*); i konačno: primjeri kao *spomeneuğa* (= *spomenenja*), gdje je nedvojbeno *y = n*, a *g = j* (bez ikakva izostavljanja). Pritom je tumačenje previđanjem title najvjerojatnije upravo za navedeni imenički dočetak *-nje*, dok su ostali slučajevi zbog navedenih razloga manje vjerojatni. Stoga sam svojedobno, obrađujući grafiju ŽSO²⁹, rješenje pokušala potražiti na drugoj razini – jezičnoj: u paralelnom supostojanju starijih i novijih likova spomenutih zamjenica *on* (kosi oblici) i *ńegov* u jednom ranijem razvojnom stupnju, vjerojatno u 13. stoljeću. Kako su se stariji likovi pisali grafemima za *j*, a u 14. stoljeću oni su najvjerojatnije već sasvim nestali iz upotrebe, čitali su se – bez obzira na grafiju – s *ń*, te se zbog njihove frekventnosti grafija kojom su pisani proširila na *ń* (kasnije i *n*). U ostalim su spomenicima takvi primjeri sasvim sporadični. Tako u KL: *obranega* (= *obrańena*) 193v; VHM: *uifga* (= *vińńa*) 8v, *ifpugnega* (= *ispuńena*) 43r, *pridiugu* (= *pridivnu*) 149v; ADM: *odprostiga* (= *od prostińa*) 66r.

1.5. Pogreške uslijed krivog čitanja latiničkih predložaka

U raščlambama grafije pojedinih latiničkih spomenika pogreške nastale pri prepisivanju s latiničkih predložaka obično su se tumačile stranim podrijetlom prepisivača, koji nije razumio hrvatski predložak.³⁰ Međutim, kad zajedno promotrimo grafiju svih dosad poznatih tekstova najranijega hrvatskog latiničkog razdoblja (14.–15. st.), vidimo da pogrešaka nastalih pogrešnim čitanjem predložaka ima u svima njima. Prednjače u tome ŽSO, čiji su predlošci morali biti vrlo stari i znatno oštećeni, ali nema teksta bez takvih pogrešaka. Stoga moramo posumnjati u navedenu pretpostavku o stranim skriptorima. Ta, nisu valjda sve starohrvatske tekstove prepisivali stranci. Prije – starci! Stariji su se redovnici u samostanima, izgubivši tjelesnu snagu

²⁹ Malić 1989a:142–143.

³⁰ Tako npr. za Pavla Šibenčanina: Malić 1973; Vončina 1975; za pisara ŽSO: Malić 1989a i dr.

za fizičke poslove, prihvaćali poslova koje su mogli raditi: prepisivanja knjiga. Činili su to *za dušu*, kao bogougodno djelo, koje će im otvoriti rajska vrata ili barem olakšati put do raja. Razdoblje je to kada je knjiga prvenstveno Bogu posvećena i kada je pisanje knjiga posvećen posao. Navedenu pretpostavku potkrepljuje i izgled napisanih tekstova: nisu oni plod pisarskih početnika, njihov je rukopis izgrađen, znaju za mnogobrojne finese latinske grafije i paleografije, što ih onda primjenjuju i na hrvatsku latinicu. Osim toga, knjiga, odnosno svaki pisani tekst mora imati i visoku estetsku vrijednost. Stoga se i zamijećene pogreške rijetko ispravljaju, pogotovo pogrešna slova (pretpostavljalo se da ih u čitanju nije teško prepoznati kao pogreške). Tek se pogrešne riječi ponekad označavaju kao pogrešne finim iscrtkavanjem ispod riječi. I konačno, što je čovjek stariji, i u vlastitu mu se pisanju češće potkradaju lapsusi, pa ih onda lakše razumije kod pisara i pisaca iz onih davnih vremena, kada je i grafijski sustav bio neizgrađen, neizdiferenciran, pun zamki i kada su se u upotrebi smjenjivali razni tipovi latiničke grafije (poluncijalna gotica, kurzivna gotica, humanistika...), pa se pisari nisu više dobro snalazili u starijim tipovima grafije.

Već je spomenuto da su pogreške nastale pri prijepisu s latiničkih predložaka dvojake: jedne je vrlo lako ispraviti, druge postavljaju jezične (leksemске i gramatičke) zamke. Navest ćemo samo neke primjere zamjene slova po sličnosti, koje se najvjerojatnije mogu tumačiti automatizmom prepisivanja, zamišljenošću, razmišljanjem o nekom drugom problemu, možda i paralelnom, istovremenom molitvom. Takve su pogreške primjerice: u ŠM *salcenoue* (= *sl[n]čenoje* – zamjenom *y* i *u*) 22, u BZ *vna* (= *jima* – zamjenom *y* i *v*, *m* i *n*) 2₆; u KL *chiriçyn* umj. *chiriçyu* (= *ki ričju*) 193v, *duhone* umj. *duhoue* (= *duhove*) 196v, *poçnanyem* umj. *poçuanyem* (= *pozvanjem*) 200r, *yeſti* (= *jesi* – zamjenom *c* iz *ſc* = *s s t*) 197r, *fluçabniſt* umj. *fluçabnic* (= *služabnic* – također zamjenom *c* i *t*) 200r i dr.; u ZL *poſui* umj. *poſni* 12r, *inimū* umj. *inimi* (= *i nimi*), *utiſiçu* umj. *utuliçu* (= *u tulicu*) 53v, *ouim* umj. *onim* (= *onim*) 71v, *naſce* umj. *uaſce* (= *vaše*) 76r, *dotiſe* umj. *dotiçe* (= *dotiče*) 89v, *onoga* umj. *ouoga* (= *ovoga*) 101v, *S[S]bauinas*³¹ umj. *I[S]bauinas* (= *Izbavi nas* – zamjenom dugog oblog *S* i velikog *I*) 107v (KL na adekvatnome mjestu ima: *(I)Sbauis*³² *nas* 200r) i dr.; u VHM *Ipafe* umj. *Spafe* (= *Spase*) 16r, *Na* umj. *Ua* (= *Va*) 17v, 43r i d., *fni* umj. *fui* (= *svi*) 32v, *Oto* umj. *Cto* (= *Kto*, crsl.) 50v, *içhuchi dauidouu* (= *u kući Davidovi*) 51v, *uas* umj. *nas* (= *naš*) 91v, *onui* umj. *ouui* (= *ovu*) 148r i dr.; u ADM *tuſtine* umj. *tuſtiue* (= *tustive*) 44v, *oudie* umj. *ondie* (= *ondje*) 75v, *doſtoifcſe* umj. *doſtoifcſe* (= *dostojiš se* – zamjenom *e* i *c*) 125v, *hocheſe* umj. *hocheſe* (= *hoćeš*) 118r, *griehom* umj. *griehou* ili

³¹ Prema Rešetarovoj napomeni u uglatim je zagrađama ono što je precrtano ali ipak vidljivo.

³² Početno je *I* samo naznačeno za ispisivanje/slikanje inicijala, a prvo je iduće slovo veliko kao što je u inicijalima bilo uobičajeno.

griehouu (= *griehov*) 129r i dr.; u ŽSO *prebinagu* umj. *prebiuagu* (= *prebivaju*) 1v, *ot onoga* umj. *ot ouoga* (= *ot ovoga*) 2r, *lubne* umj. *lubue* (= *lubve*) 12r, *ifduihuuu* umj. *ifduihn^uuh* (= *i zdvignuh*) 19r, *fnitnoga* umj. *suitnoga* (= *svitnoga*) 29v, *priyanifci* mj. *priyamfci* (= *prijamši*) 20v, *sapriym* umj. *sapriyni* (= *za prijni*) 67r, *cladifye* umj. *cladifye* (= *kladiv je* – zamjenom *f* i *l*) 11r, *pofrilcahse* umj. *pofrilcahse* (= *povržah se*) 28v, *labift* umj. *saVift* (= *zavist* – zamjenom *V*³³ i *b*) 99r (3×) (grafijski istovrstan primjer *oVt^ufsci* 28v može se tumačiti i glasovnom promjenom: *ovteži* < *obteži*) itd.

Druga skupina istovrsnih pogrešaka (tj. uslijed zamjene sličnih slova) pokazuje da ni prepisivač nije bio siguran kako pojedinu grafiju treba prepisati. Na taj način nastaju druge/nove riječi. Tako sam u KL grafiju *čad^uanich*, *čadiāgnem* 197r svojedobno³⁴ pročitala kao (problematično!) *zadranih*, *zadranjem* (sa značenjem ‘potaknuti, podbosti’ i ‘poticaj, podbadanje’) tumačeći *i* i *i* uz (ravnu) titlu na susjednom slovu *ā* kao kraticu za *r*. Međutim, u ZL na adekvatnome mjestu stoji: *čachglinanich*, *čachglina(n)yem* (= *zakl^uinanih*, *zakl^uinanjem*) 105r, što bolje odgovara smislu. Prema tome je *cl* (= *kl/kl*) iz predloška prepisivač KL pročitao kao uspravno *d* i na taj su način nastale nove (nepostojeće!) riječi³⁵, dok je prepisivač ZL za oba fonema upotrijebio dvoslove – *chgl* (= *kl*). Zamjenom slova *cl* i *d* nastao je u VHM primjer *podufi* 123v, koji se može čitati *poduši*, pri čemu je *f* = *š* u VHM vrlo rijetko – imalo bi biti ostatak iz čakavske matice, budući da je to u čakavskim tekstovima uobičajena upotreba grafema *f*, dok je u VHM redovni grafem za *š* – *fc*, što govori da je prepisivač preslikao riječ iz predloška jer mu nije bila jasna, nije u određenom kontekstu odgovarala smislu. A kontekst glasi: *Poduši i raščini neprijatele moje, koji ištu dušu moju* (Ps. 39₁₅ – lat. *Confundantur et revereantur simul, qui quaerunt animam meam* – jedno je od značenja glag. *confundere* ‘uništiti’). Glagol *podušiti* rijedak je u Dubrovniku, a značenja ‘pobiti’ i ‘potlačiti’ i inače su mu slabo potvrđena, prvo iz Barakovića, drugo iz Kavanjina, dok značenje ‘uništiti’ nije ni potvrđeno.³⁶ Ostali dubrovački spomenici imaju drukčiji prijevod na tome mjestu – ADM i FDM: *Poginuli i postidili se neprijatelji moji...*; ČDM: *Da postidet se i posramet se ujedno svi koji ištu duše moje...*; DP: *Da se posrame i postide zajedno koji ištu dušu moju...* Stoga me grafija *podufi* navela na razmišljanje o mogućnosti drukčijeg čitanja: možda bi u predlošku trebalo pretpostaviti *cl* (= *kl*) umj. *d*, dakle *poklusi*. Otkuda bi mogao potjecati i što bi imao značiti glagol *poklusiti*? U AR-u nije potvrđen, ali je ipak potvrđen osnovni glagol *klusiti* s jednom dubrovač-

³³ Pisanje velikog slova *v* u sredini riječi posve je izuzetna pojava.

³⁴ Malić 1989b:15; 1994:175.

³⁵ U prvom je primjeru – *čad^uanich* – i u KL uspravno *d*, koje bi se eventualno moglo pročitati kao *d* (= *kl/k(l-ced)*), ali u drugom – *čadiāgnem* – napisano je tzv. oblo *d*, koje ne izaziva sumnju da je prepisivač krivo pročitao predložak.

³⁶ Vidi: AR X, s.v. *podušiti*.

kom potvrdom (M. Vetranović) i s napomenom da je riječ »nejasna i nepouzdana« jer dolazi u jednom rukopisu, a u drugom na tome mjestu stoji *tlači*, pa tako vjerojatno treba čitati i primjer iz prvog rukopisa.³⁷ Međutim, rus. *klus*, polj. *klus* i češ. *klus* i izv. odnose se na konjski topot, kas (usp. i naše: *kljuse*). Prema tome, riječ je stara slavenska, kod nas uglavnom izgubljena, a ovdje potvrđena u prenesenom značenju 'uništiti, zgaziti', dakle: *Poklusi* (= 'zgazi', kao što čine konji u kasu) i *rašćini neprijatele moje...* Uostalom, u primjeru iz Vetranovića uz *klus* dolazi i *preži*, što upućuje na isti semantički krug: Rimljani krstjane gaze (kao što konji u topotu gaze) i prežu (kao što se konji prežu) da bi ih pokorili. Daleko nas je odvela jedna prepisivačka zamjena slova!

Istim zamjenama – *i > r*, *cl > d* – u ŽSO (vjerojatno već u njihovim latinskim izvorima) nastaju i neka nova/izmijenjena osobna imena. Tako prema lat. *Thais* u našem spomeniku dolazi *Tarsija* 50r, 52v, a prema lat. osobnom imenu *Pior* nastaje *prior/Prior* 35r (graf. *p(r)ior* u kojoj *p* ima stablo prekriziženo vodoravnim crticom, kao znakom izostavljanja *r*; prevoditelj je vjerojatno mislio na opću imenicu, poznatiju u našoj sredini od navedenoga latinskog osobnog imena). Za ime blažene Sinkletike, aleksandrijske mučenice iz 6. stoljeća (lat. *Syncretica*), u ŽSO dolaze likovi: *Sindičes* (graf. *findičes*) 21r, *Sindiče* (graf. *findiče*) 24v, *Sindika* (graf. *findicha*) 119v, *Sind...*³⁸ 134r – dakle sve s *d* umj. *cl = kl*, i to oblim, koje u čitanju ne izaziva zabunu. Kako su primjeri iz oba dijela rukopisa ŽSO (dakle prijevodi dvaju prevoditelja³⁹), vjerojatno je već njihov latinski predložak imao navedeno krivo čitanje. Nije se, naime, ni u evropskim latinskim skriptorijima 13.–14. stoljeća moralo znati za ime aleksandrijske mučenice iz 6. stoljeća, a još prije to vrijedi za grčku heteru, kasnije egipatsku pokajnicu *Thais* iz 4. stoljeća. Vjerojatno je krivim čitanjem uspravnoga *d* nastalo *ol* u prilogu *otonde* (graf. *ot onole*) ŽSO 8r.

Ostale pogreške nastale zamjenom latiničkih slova kojima u odnosu na predložak nastaju druge riječi nešto su lakše prepoznatljive, uglavnom zbog konteksta. Tako npr. u VHM: *sudie* umj. *ludie* (= *ludje*) 28r (Ps. 148₁₁: *Krafi zemaljsci i svi ludje, knezi i sve sudje zemaljsci ... hvalite ime Gospoine* – na adekvatnome mjestu u ADM i FDM dolazi *puoci*, lat. *Reges terrae et omnes populi...*); *iftini* umj. *uftmi* (= *ustmi*) 31r (Lk 1₇₀: *Govorio jest ustmi svetijeh prorokov svojih*); *oftau* umj. *oftani* (= *ostani*) 105v (Ps. 5₆: *Ne pribiva polak tebe zalac, ni ostani*

³⁷ Vidi: AR V, s. v. *klusiti*. Navedeni primjeri glase: »Ter klusi krstjane i preži svaki dan, napokon Rimljane pod svoju stavi(t) vlas«, odnosno: »Ter tlači sve strane, ter preži svaki čas, sve od svijeta krstjane pod svoju stavit vlas«, koji ujedno pokazuju nonšalantan odnos prepisivača prema tekstu što ga je prepisivao.

³⁸ Nečitki dio riječi u svojoj sam transkripciji (Malić 1997a) preuzela prema Premudinu čitanju/razrješavanju nejasnih mjesta kao *Sindetika*, što vjerojatno ipak nije točno.

³⁹ O tome vidi: Malić 1997a: 14–15.

nepravedni prid očima tvojima – ČDM: ... *i ne pribudut...*; DP: ... *ni će stati...*; lat. ...*neque permanebunt iniusti ante oculos tuos*), a isto tako i u ADM i FDM; *Uabriegafe* umj. *Nabriegafe* (= *Nabrjeđaše*) 109v (Ps. 7₁₅): *Nabrjeđaše*⁴⁰ *zloće, začē bolizan i rodi nepravdu* – ADM i FDM: *Evo, rodi nepravdu...*; ČDM: *Ovo, porodi nepravdu...*; lat. *Ecce parturiit iniustitiam...*); *Priuefanaie* (= *Privezana je*) umj. *Pririefanaie* (= *Prirjezana je*) 135v (Iz Ps. 38₁₂: *Ročtina moja uzeta je i skrivena od mene... Prirjezana je kakono na ishođenje života moga* – ADM 92v: *Prirjezana je...*). Premetanjem slova nastaju pogreške kao *dopofstēnie* (!) umj. *odpuštenie* (= *odpuštenje*) 97r (*griehov svojih odpuštenje da postignu* – ADM, TDM i FDM: *odpuštenje*). Međutim, nisu ni sve takve pogreške lako razrješive. Tako iz danoga konteksta nije jasno ni *ifiiieh* (= *I živijeh?*) VHM 145v niti *ifiiieh* (= *sinijeh?*) ADM 102r (Molitva iz Ofičja Svetoga Krsta – VHM: ... *za kojih sam dužan moliti Isukrsta za živijeh i za mrtvijeh. I milosti tvoje da ne zabraniš kojeh godir i živijeh* /?! – ADM: ... *za kojih sam dužna moliti Isukrsta za živijeh ali za mrtvijeh. I milosti tvoje da ne zabraniš kojih godijer i sinijeh* (?!); možda je ovdje u predlošku bilo i *svijeh* iza čega je nešto izostavljeno, pa dubrovački prepisivači više nisu razumjeli tekst; ČDM na tome mjestu ima: ... *kojih godir isprosimo*).

Druge je vrste pogreška *uaplati* umj. *ua puti/puoti* u VHM 96v, nastala prepisom iz predloška koji je još čuvao grafiju *la* za slogotvorni *l*, a dubrovački je prepisivač nije prepoznao. Kontekst je litanijska molitva: *Svemogućī vičrii Bože, koji živimi i mrtvimi ukup vladaš ... priležno tebe molimo da za riih molitvi izlivajem i vršim, jere koliko va nastojećem mire jošte va plati* (!) *uzdržet se ili va budući jere součeni od tijela prijal jesi...* – ADM na tome mjestu ima: *u tijelo*, TDM i ČDM: *u puti*, FDM: *u tijelu...*

Gramatičke nedoumice stvaraju pogreške tipa: *pocinu* ... *pribudu* umj. *pocini* ... *pribudi* ADM 6r (Sir 24₂: *Tada zapovijedje i reče menje tvorac od svijeh ...: »Počini u pribivalištu momu!« I reče menje: »U Jakobu pribudi i u Izraelu nasljeduj...!«* – prema pogr. graf. ovdje bi se radilo o 1. licu jednine prezenta, a zapravo treba biti 2. lice jednine imperativa, što pokazuje i naredni imperativni oblik *nasljeduj*, ali pitanje je kako su suvremenici razumijevali taj tekst). To nije jedina pogreška te vrste u razmatranim tekstovima. Navedena je kao primjer kakvi problemi pri čitanju tekstova nastaju uslijed naizgled običnih pisarskih pogrešaka.

2. Glagoljičko-ćirilički tragovi i utjecaji u latiničkoj pismenosti

Kulturna i duhovna povezanost raznopisamskih hrvatskih sredina (rad u istim skriptorijima, notarska djelatnost na svim upotrebnim pismima, suživot u istim gradovima i, prvenstveno, pripadnost istoj Rimskoj crkvi, bez obzira na liturgijski jezik), koja se uglavnom realizirala razmjenom tekstova, ali i drugim poticajima, razlogom je i grafijskim tragovima i utjecajima starijih

⁴⁰ Usp. AR VII, s.v. *nabredaŋe*, *nabredati* s dubrovačkim potvrđama; *ubredati*, *vabredati* nije potvrđeno.

hrvatskih pisama – glagoljice i ćirilice – na latiničku hrvatsku grafiju. Glagoljičko-ćirilički tragovi u latiničkim su tekstovima dvovrsni.

2.1. Pogreške izazvane nerazlikovanjem glagoljičkih ili ćiriličkih slova

Jedna se vrsta glagoljičko-ćiriličkih tragova u latiničkim tekstovima može tumačiti pisarskim pogreškama što nastaju pri prepisivanju iz jednoga pisma u drugo, bilo nerazlikovanjem sličnih slova drugoga pisma, bilo slučajnim preslikavanjem. Takve pisarske pogreške pretpostavljaju postojanje predteksta ili međuteksta određenog latiničkog teksta pisanog drugim pismom, bez obzira na to što neke druge pogreške (o kojima se govorilo u prethodnom odjeljku) ukazuju na izravan prijepis s neposrednoga latiničkog predloška.

U glagoljici takva su slična slova *i* i *o*, *t*, *d*, *l*, *v*, te *g*, *h*, *k*. U ovdje zastupljenim tekstovima nailazimo na njih od RZ nadalje. Tako u naslovu RZ stoji *odza* umj. *otza* (= *otca*), a na isti lik nailazimo i u latiničkoj transkripciji JP, u *Vjerovanju nicejsko-carigradskom*, prema glag. *o(t')ca*. U *Očenašu* iz JP nalazi se u oba teksta, i glagoljičkom i latiničkom, *o* umj. *i*: *sveto se ime tvoe – šsveto šse...*, pri čemu ono glagoljičko u ranijim čitanjima nije zamijećeno⁴¹; zatim u *Vjerovanju nicejsko-carigradskom boudoutfako* umj. *boudoutfago* (= *budućago*), pri čemu su za znalca glagoljice za kakva se drži Jurja iz Slavonije⁴² takvi primjeri u najmanju ruku neobični.

Najprije sam takve pogreške/zamjene uočila u ŽSO⁴³: *idilom* umj. *idolom* 18v, *sidolse* umj. *sidilse* (= *sidiše* – 3^{mn} imprf.) 48v, *nespretnj* umj. *nespretno* (= *nespretno*) 49v, *tata* um. *tada* 5r, *sellsi* umj. *seddi*⁴⁴ (= *sedši*) 52r, *Idudye* umj. *Itudye* (= *I tudje*) 52r, *otrotitelyef* umj. *otroditelyef* (= *ot roditelev*) 62v; tako bi se mogao tumačiti i primjer *bliffitiimj* (! = *bližištvom*) 41r, a možda i neka strana imena: *fifiniy* (! = *Siziniju* – D^{id} – prema lat. *Sisoiō*) 43v, *morief* pored *morof* (= *Morojes* prema lat. *Motois* //! s istovremenom zamjenom latiničkih *t* i *r*) 55v, dok je lik osobnog imena *Pastir* 33v i d. prema lat. *Pastor* vjerojatno prevedenica, iako je to u osobnih, odnosno vlastitih imena neuobičajeno (odnos likova *Pastir* : *Pastor* iznosi 6 : 4).

Primjera te vrste ima u svim spomenicima. Tako: ŠM – *hodi* umj. *hoti* 62, a u idućem retku ponovljeno ispravno *hoti* 63; BZ – *co* (= *ko*) umj. *ki* (prethodno *ki* napisano je s *q* sa stablom prekriženim vodoravnom crticom) 2_{12, 14'}, *umifli* umj. *umifli* (= *u misli*) 3₁₄; KL – *tchom*⁴⁵ (!) umj. *tachim* (= *takim*) 198r, *tachje* vjer. umj.

⁴¹ Kos 1924; Tandarić u: Šanjek–Tandarić 1984; Tandarić 1993.

⁴² Vidi o tome: Tandarić 1993:45–47.

⁴³ Malić 1990:240.

⁴⁴ Udvojeni su grafemi uobičajena grafijska značajka u ŽSO, znatno češća nego u ostalim onovremenim spomenicima.

⁴⁵ Izostanak *a* može se tumačiti kraćenjem titlom u glagoljičkom predlošku.

tachōie (= *takoje*⁴⁶) 198v, 199r, *polločena* umj. *podločena* (= *podložena*) 196r; KG – *uduardife* umj. *utuardifse* (= *utvardiše*) 52; ZL – *čudeyschim* umj. *čudeyschom* (= *žudejskom*) 9r, *Uonō dni* umj. *Uonī dni* (= *U oni dni*) 14v, a na str. 52r isto, ali prema Rešetarovoj napomeni *onō* ispravljeno u *onē*, zatim *chom* umj. *chim* (= *kim*) 76r, *ifmišli* umj. *ifmišti* (= *izmisti*) 34v, *Chadi* (! = *K/r/a/i* – zamjena *l* / *=* *l* / *i* / *d*) 53v, *budud* umj. *buduť* 82r, *dadi* 109v (2^{id} imperativa od *dati* – po Rešetarovoj napomeni ispravljeno od *dali*); VHM – *propouidaiut* umj. *pripouidaiut* (= *pripovidajut*) 4r, *Dofti/ife* umj. *Dofto/ife* (= *dostoji se*) 15v, *fapiuidi* umj. *fapouidi* (= *zapovidi*) 27v, *picinite* umj. *počinite* (= *počinite*) 34r, *ifiuif* umj. *ofiuif* (= *oživiš*) 36r, *idobri* umj. *idobro* (= *i dobro*) 47r, *dī* umj. *dō* (= *do*) 61v, *iporidis* umj. *iporōdis* (= *i porodiš*) 62r, *Tobo* umj. *Tībo* (= *Ti bo*) 66r; *Ufueličiť* umj. *Ufueličil* (= *Uzveličil*) 45v, *dīcha* umj. *tīha* (= *tīha*) 54v. Već je spomenut primjer *pohod* umj. crsl. *pohot* 46v, koji nije lako uočljiv jer je *pohod* obična riječ (Ps. 126₅: *Blažen muž ki ispunit pohot*⁴⁷ *svoj od nīh* – ADM i FDM: *pohotjenje*, TDM: *žudejenje*; ČDM: *voľu*; lat. *desiderium*, crsl. *pohotv*). Sličan je i primjer *idrugotuorenia* umj. *odruchtuorenia* (= *od rukotvorenja* – sa zamjenom *o* – *i* i već spomenutim preklapanjem *k* – *g*) 84v, koji ako se čita kako je napisan, tj. *i drugotvorenja*⁴⁸, izaziva pravu pomutnju u smislu (Ps. 142₅: *I spomenuo se jesam o[d] dni starijih i mislio jesam u sviĳeh strasiĳeh tvojih od rukotvorenja tvoga* – ADM: *rukov/stvorenja*⁴⁹; lat. *in factis manuum tuarum*, crsl. *va vsehĳ dĳelĳh tvojihĳ*). Primjer *iulbīefe* umj. *iulboiulse* (= *i uzboju se* – osim zamjene *i* – *o* pogrešno je još i *e* umj. *iu*, što pokazuje potpuno nerazumijevanje predloška) 130v sadrži i leksičku i gramatičku zamku, tj. ako se čita kako je napisan: *i uzbije se*, pri čemu se *i* 1^{id} prezenta u futurskom značenju zamjenjuje s 3^{id} aorista, dobivamo sadržajni besmisao. Tekst u *versu* ispravljen glasi: *Ustresu se vas i uzboju se kada iskusim srĳbu koja ima priti* – ADM i FDM: *Prjestrāšen uĳinĳen jesam ja i bojim se...* U ADM zamijetila sam samo jednu takvu pogrešku: *neprihodni* umj. *neprohodni* 11v (Ps. 62₂: *... koliko umnožit se teĳbe i puot moja u zemĳi pusti i neprohodni i bezvodni* – VHM: *... u zemĳi pustoĳ i u putu bezvodnom*). Taj je primjer prepisivaĳ mogao razumjeti i kako je napisan, a inaĳe su pogreške takve vrste (tj. zaostaci iz glagolĳiĳkih predloĳaka) u ADM kao mlaĳoj redakĳiji dubrovaĳkih molitvenika sasvim proĳiĳene.

⁴⁶ Oblik *takije* mogao bi se pretpostaviti (od *taki* + *je* < **d'e*), ali nije potvrĳen.

⁴⁷ U Fancevljevoj transliteraciji (*Djela* 31, 24): *pohod* (!) s uskliĳnikom kao znakom pogreške.

⁴⁸ Fancev ga transliterira: *i-drugotuorenia*, a prema njegovoj napomeni u biljeųci nastao je od *i-od-rukotvorenja*, prema njegovu miųljenju krivo shvaĳena pri diktiranju teksta; u istoj biljeųci navodi kako FDM na tome mĳestu ima: *i od rukojtvorenja* (graf. *yodruchoi tvoren* !/!) – *Djela* 31, 41.

⁴⁹ Neobiĳna tvorba, kao i u prethodnoj biljeųci navedeno *rukojtvorenja* iz FDM (*s y* = *j*, pri čemu se opet u latiniĳkom pismu mogu zamijeniti *v* i *y*; neki su primjeri navedeni u prethodnom poglavlju).

Osim pogrešaka što su posljedica nerazlikovanja glagoljičkih slova pri prepisivanju na latinicu, ima u latiničkim tekstovima istovrsnih, iako rjeđih, pogrešaka izazvanih ćiriličkim predloškom. Prvi je takve pogreške uočio Josip Vončina u ŠM.⁵⁰ U tom su tekstu one najzastupljenije – nigdje se, u odnosu na veličinu teksta, ne nalaze u tolikom broju i tako raznovrsne, pa je Vončina uvjerljivo zaključio da je original ŠM bio napisan ćirilicom. On je sve relevantne sličnosti ćiriličkih slova, koje su mogle dovesti do nerazlikovanja, pa onda i pogrešaka pri prijepisu na latinicu, paleografski objasnio. Ti su pogrešni primjeri iz ŠM nastali zamjenom/nerazlikovanjem ćiriličkih slova – *n* – *i*: *bofna* umj. *bofīa* (= *Božja*) 7, 39, *o* – *u*: *fino* umj. *finu* 55, *ž* – *n*: *O blanena* (= *O blažena*) 24, *blaneō* (!) (= *blaženoj*) 50, *blanenof* (= *blaženov*) 50, *h* – *v*: *Šarhu* (= *Svarhu*) 1, *duhoh* (= *duhov* – *G^m*) 37, *lubah* (= *ľubav*) 58, *k* – *v*: *čemu* umj. *flemu* (= *vsemu* – *s c = k* umj. *f = v*) 7, premda se taj posljednji primjer može uzeti i kako je napisan, tj. *ksemu* ('ovomu' a ne 'svemu'), pri čemu je prijedlog *k* danas neobičan, ali je u ono doba imao znatno širu upotrebu. Zamjena *o* – *u* potvrđena je još u ZL: *obernoufisse* (= *obrnuvši se*) 43r, *modrofti* (= *mudrosti*) 51v, *odpošche(n)ye* (= *odpušćenje*) 107v, *počhom* (! = *pukov* – *G^m*, pri čemu je *m* umj. *u* ili *uu* za *v* latinička zamjena) 113r, te u VHM: *dopoŝtio* umj. *dopuŝtio* (= *dopustio*) 19r, dok je *popmi* umj. *putmi* (*I^m* od *puto*) 29r moglo biti i pogrešno shvaćeno (Ps. 149₃: *Za svezati care njih putmi i slavniĥ ručnimi okovmi* – ADM i FDM: *u putila*), a primjer *scrufcio* (= *skrušio*) 43v (Ps. 123₃: *Sjet skrušio se jest* – ADM i FDM: *Očce skrušilo se jest...*) mogao je nastati bilo nerazlikovanjem primarnoga *u* iz predloška i kontinuantne slogotvornoga *l*, koja je pri prijepisu zamijenjena dubrovačkom *uo*, bilo ćiriličkim grafijskim utjecajem: *uo* = *u* (premda u zapadnoj ćirilici dvoslov *uo* = *u* nije uobičajen, tj. upotrebljava se ligatura koja i izaziva navedene pogreške zamjenom *u*–*o*).

Na ćiriličke tragove nailazimo i u upotrebi ćiriličkog slova *c* (= *s*), pa onda i jednakofunkcionalnog *ç*, umjesto *f*, *ff* latiničke abecede. Tako u VHM: *nicuneççe* (= *ni kune se*) 8r, *Priueduççe* (= *privedu se*) 10v, *ifpouieduççe* (= *ispovjedu se*) 10v, *pomisticçe* (= *pomisti se*) 14r, te u ZL: *isuserçeçe* (= *izorže se*) 78v, *usuiscitçe* (= *uzvišit se*) 80v.⁵¹

2.2. Glagoljičko-ćirilički utjecaji na latinička grafijska rješenja

Druga se vrsta glagoljičko-ćiriličkih tragova u latiničkim tekstovima iskazuje u izravnom utjecaju na latinički grafijski sustav. Najočitiiji je primjer takva

⁵⁰ Vončina 1975.

⁵¹ Primjere iz VHM Fancev transliterira: *ni-cune-çç-e*, *Priuedu-çç-e*, *if-pouiedu-çç-e*, *pomisti-cc-e*, pri čemu mi nije jasno njegovo rastavljanje na *-çç-e*, *-cc-e*, dok Rešetar primjere iz ZL tumači pogreškama, prvi umj. *isuerçese*, a drugi umj. *usuiscitse*, što može i ne mora biti točno.

utjecaja upotreba grafema *l*, *n* u glasovnoj vrijednosti *l*, *n*, potvrđena u svim ovdje zastupljenim latiničkim spomenicima, pa i u mnogima mladima, u jednim kao jedino grafijsko rješenje, u drugima uz druge grafeme za *l*, *n* uobičajene u tadašnjoj latiničkoj grafiji. Samo s *l*, *n* bilježe se *l*, *n* u zapisima Pavla Šibenčanina ŠM i CS, dok je u BZ pored redovitog obilježavanja *l*, *n* s *l*, *n* i jedan nesiguran, možda pogrešan, primjer za nasuprotnu upotrebu grafema: *odpraulengim* (= *odpravlenim*) 2₁₀. U ŽSO se *l*, *n* osim s *l*, *n* obilježavaju i drugim uobičajenim grafemima (potvrde su mnogobrojne). Međutim, takvo obilježavanje suglasnika *l*, *n* grafemima *l*, *n* ima za izravnu posljedicu i nasuprotan proces: upotrebu ostalih latiničkih grafema za *l*, *n* u glasovnoj vrijednosti *l*, *n*. Ta je grafijska crta obilno zastupljena u VHM, dok je (osim spomenutog primjera u BZ) u KL i ZL sporadično potvrđena. Budući da je obilježavanje fonema *l*, *n* grafemima *l*, *n* uglavnom poznato, navest ćemo samo primjere obratne grafije – grafeme uobičajene za obilježavanje *l*, *n* u glasovnim vrijednostima *l*, *n*. Tako – KL: *figagnih* (= *sijanih*) 197v, *umefopotagnigi* (= *u Mezopotaniji*) 197v, *načar/anigna* (= *Nazarani*) 198v/199r, *ucignil* (= *učinil*) 199r, *cignegnja* (= *činjenja*) 199v, dok bi se primjeri *ocropłenga* (= *okropłena*) 193v, *odgonegnje* (= *odgonenje*) 195v mogli (kao i onaj spomenuti iz BZ) tumačiti i pogrešnom (premetnutom) upotrebom grafema; ZL: *progliefe* (= *prolije se*) 18v, 27v, *Vidifgli* (= *Vidiš li*) 60v, *pomifglechi* (= *pomisleći*) 105v; *čadgne* (= *žadne*) 25v, *čadgnj* (= *žadni*) 63r, pri čemu problematični ostaju primjeri *małahatoga*, *małahata*, *małahatih* pored *magliahti*, *magliahtih*⁵² 67r–67v; VHM: *Striegle* (= *Strijele* – *strijeļa*, *strijeļe* nije potvrđeno) 9v, *lucriglu* (= *l u kriļu*) 23v, *pecaqli* (= *pečali*) 35v, *facegla* (= *začela*) 66v, *otefcagla* (= *otežala*) 74v, *fabogle* (= *zabole*) 75v, *ipopraviglu* (= *i po pravilu*) 109r, *stogli* (= *što li*) 110v, *crigla* (= *kriļa* – G^{mn} – *pod sin kriļa tvojih*) 161v, *imaqla* (= *imala*) 164r, *diegla* (= *djeļa* – G^{mn}) 165r; *pocignet* (= *počinjet*) 17v, *ucigni* (= *učini*) 53v, *ipocigne* (= *i počine*) 62v, *facgnes* (= *začneš*) 65r, *pocgnes* (= *počneš*) 65v, 67r, *ifpugnegna* (= *ispuńena*) 68v, *ucigne* (= *učine*) 80r, *priglican* (= *priličan*) 85r, *Dapocignu* (= *Da počinu*) 93v, *cignechi* (= *čineći*) 103r, *uignu* (= *vinu*) 104r, *ucignio* (= *učinio*) 108v, *ucigni*, *cigni* (= *učini*, *čini*) 109v, *ucigniše* (= *učiniše*) 112r, *sgelgne* (= *žene*) 119v, *nacignom* (= *načinom*) 119v, *luognom* (= *zvonom*) 126r pored nekih nesigurnih primjera, koji su potvrđeni u dvije varijante – s *n* i *n* (neki možda i zbog pogrešnog/nesigurnog čitanja): *uicgnoga* (= *vičnoga/vičnoga*⁵³) 70r, *uiecnomu* (= *vječnomu/vječnomu*) 104r, 159v, *pomanğchah* 76v pored *pomançhale* 80v, *pomançhati* 83 (2x), *pomançhal* 85r (potvrđeni su – dosta obilno – dvojaki likovi: *pomančkati* i *pomańkati*⁵⁴). U ADM ima nekoliko spora-

⁵² U AR VI potvrđene su parovi natuknica s *l* i *ļ*: *malahan*, *malahat* i *małahan*, *małahat*, što također može biti posljedica pogrešnog razrješavanja grafije.

⁵³ Nepalatalni nastavak iza palatalnoga suglasnika potvrđen je i u nekim drugim slučajevima u VHM i ADM.

⁵⁴ Vidi: AR X, ali uspj. i napomenu u bilj. 52.

dičnih primjera za $n = \acute{n}$, ali ne i za obratnu grafijsku upotrebu grafema za $\acute{n}$ u glasovnoj vrijednosti n (za $l = \grave{l}$, odnosno $lg = l$ nema potvrda): *naogan* (= *naogañ*) 1r, *pultinſche* (= *pustiñske*) 92r, dok primjeri *tor/ran* (= *torañ/toran* ?) 127r/127v i *nadahñiuchi* (= *nadahñujući/nadahnujući* ?) 130v nisu sigurni. Za ŽSO je spomenuto grafijsko preklapanje $\acute{n}-n-j$ kad se pišu grafemima $i, g, y, \emptyset$ (v. u odjeljku 1.4.), ali nema preklapanja $\grave{l}-l, \acute{n}-n$ u pisanju najčestotnijih grafema za $\grave{l}, \acute{n}$: *li, lg, ly, ni, ng, ny*.

Komentirajući u ZL, BL i RL primjere s *kl, gl* ispred prednjojezičnih samoglasnika, zatim *hlib/hlib, želud/želud, gniv/gniv*, Rešetar pretpostavlja da ih treba čitati kako su napisani, tj. s l, n odnosno $\grave{l}, \acute{n}$, ali se pita »odgovaraju li pravomu izgovoru primjeri« iz ZL *progliefe, pomiſglechi*. S druge strane, za primjere u kojima »mjesto mekoga $\acute{n}-\grave{l}$ stoji tvrdo $l-n$ « kaže kako u svim tim primjerima (a navodi: *janca, zemalska, zemalske, pomankam, zlovolnici* iz ZL, *janca* iz BL, *jaganca, jagance, najmanši, pomankati, polsko* iz RL) » $l-n$ stoji na kraju sloga pred suglasnikom, pa je lako razumjeti, da je tu svuda uzeto zbog lakšega izgovora $l-n$ mjesto $\grave{l}-\acute{n}$ «. ⁵⁵ Međutim, Rešetar nije zamijetio da samo u ZL ima tridesetak takvih primjera, u kojima l, n dolaze u svim položajima u riječi: na početku riječi i sloga, ispred i iza palatalnoga suglasnika, između samoglasnika, te na kraju riječi, i da se iste riječi (i u istom kontekstu — usp. navedene primjere *malahat/maľahat*) pišu na oba načina, pa tu problematiku s jezične razine treba izdvojiti i premjestiti na grafijsku.

Pod glagoljičko-ćiriličkim utjecajem je i sporadična upotreba istih grafema za obilježavanje fonema $\acute{c}$ i $j, \acute{d} < *d'$, poznata i iz glagoljičkih i iz ćiriličkih tekstova. Budući da se u nekim spomenicima tih dvaju pisama fonem $\acute{c}$ i refleks prasl. $*d'$ (pa onda i svaki $j, \acute{c}$) obilježavaju istim grafemom — *đervom*, može i u latinici doći do takva preklapanja. Tako se u RG pored već spomenutih grafema h, hi, hy pa i hty za $\acute{c}$ jedan od njih — hy (i obratni yh — pogreškom?) upotrebljava i za refleks prasl. $*d'$, pri čemu Rešetar te primjere čita s $\acute{d}$ umj. čakavskoga j (kao što — bez opravdana razloga — tako čita i refleks prasl. $*d'$ u ZL, ali to za ovu prigodu nema značenja) ⁵⁶. Ovdje ih donosimo u liku s j : *ugahyange* (= *ugajanje*) 82, i obratno *yh — ugoyhay* (= *ugojaj*) 80, te uz 11. glosu precrtano *frehyiua...* (= *srejiua...*). Na po jedan sam takav primjer (s grafemom *chi* u glasovnoj vrijednosti j odn. $\acute{d}$) naišla u ZL: *pre sachienie* (= *presajenje*) 97r i u dubrovačkom ADM: *hochiu* (= *hođu*) 75r. Već spomenuto grafijsko preklapanje $\acute{c}-j$ (uz $g-i$) u ŽSO s najfrekventnijim grafemima g, i, y samo djelomično ulazi u ovu problematiku, jer dok bi se preklapanje $\acute{c}$ i $j < *d'$ i moglo tumačiti glagoljičko-ćiriličkim utjecajem, treba istaknuti da se u ŽSO većina primjera za $j < *d'$ piše grafemom y , koji je inače najfrekventniji grafem i

⁵⁵ Rešetar 1898, *Rad* 136, 104–105.

⁵⁶ Rešetar 1898, *Rad* 136, 97–100; 1904:360.

za primarni *j*, dotle taj grafem u glasovnoj vrijednosti *ć* nije baš čest (primjere vidi naprijed, u odjeljku 1.4.).

Glagoljičko-ćiriličkim utjecajem može se tumačiti i više-manje sustavna upotreba pojedinih slova latiničke abecede u glasovnim vrijednostima za koje nema nikakva uporišta u latiničkoj grafiji. Ta je upotreba vjerojatno također potaknuta prvotnim pogreškama, ali se ponegdje grafijski ustalila. Tako se obilježavanje suglasnika *g*, *h*, *k* istim grafemima može tumačiti nerazlikovanjem glagoljičkih slova za te suglasnike (osnovni su potezi tih slova vrlo slični, a dodaci u obliku polukockica-polukružića mogu se i ne uočiti). Jedan je takav već spomenuti primjer iz latiničke transkripcije JP: *boudoutfako* za glagoljičko *budučago*. Kako je Juraj glagoljaš, neće biti da on sam nije razlikovao glagoljička slova. Prije se radi o već usustavljenoj mogućnosti takva grafijskog preklapanja u latinici. To je grafijsko preklapanje prisutno u svim Šibenčaninovima rukopisima – BZ: *ynig* (= *i niĥ*) 1₁₃, *clouigh* (= *človik*) 2, *yfac(ri)ſayu* (= *i sagrišaju*) 1₆, *ſacrilla* (= *sagriša*) 4₁₁, *Acoca* (= *Ako ga*) 3₁₂, *dulchim* (= *dlġim*) 4₁₉; CS: *cafe* (= *gase*) 2, *tuche* (= *tuge*) 31, 64 te *ſinogga* s ispravkom *ca* iznad retka (= *sinočka*) 15; ŠM: *ſhafa(n)ge* (= *škazanje*) 11 i jedan primjer već spomenutog latiničko-glagoljičkog preklapanja, u kojem se umjesto grafema *g* u glasovnoj vrijednosti *j* javlja grafem *ch*, kojim se inače obilježava *k*: *boſchi* (= *Božji*) 57. Isto se grafijsko preklapanje javlja i u šibenskoj MM: *ſluĉhe* (= *sluge*) 1, *tuche* (= *tuge*) 1, pa se može pretpostavljati da je to postalo jednim od obilježja šibenske grafijske škole (barem one u Samostanu sv. Frane franjevac konventualaca, gdje se nalaze brojni latinski Šibenčaninovi rukopisi kao i kodeks u kojem je zapisana MM, a u kojem također ima Šibenčaninovih zapisa). Pojedinačni primjeri na koje nailazimo u zadarskim spomenicima vjerojatno su ipak samo pogreške, a ne posljedica određena grafijskog stava. Takvi su primjeri: u RZ *duka ſtraka* (= *duha ſtraĥa*) 57; u KL *Chorchu* (= *gorku*) 198r, a tako je mogla nastati i razlika u adekvatnom tekstu u KL i ZL: u KL *ca cholje* (= *ča koĥi je*) 197v, a u ZL: *ĉagodie* (= *ča godi je*) 107r – sa zamjenom *k*–*g* i *l*–*d*; u ZL naišla sam na jedan takav primjer: *yafih* (= *jazik*) 80v, ali to može biti i pisarska pogreška *h* umj. *ch*. Takvih primjera ima i u *Muci sv. Margarite* zapisanoj u *Firentinskom zborniku*. Navodim one što sam ih usput zapazila: *suue diuice ĥod gdi stoye* (= *sve divice gdi god stoje* – s premetnutim redosljedom *god gdi umj. gdi god*) 4v, *chi chodirse grihof chaye* (= *ki godir se grihov kaje*) 5r, *uuih stobom pribivatj* (= *u viĥ s tobom pribivati*) 5r...⁵⁷ Među ostalim, i to je jedan od dokaza što pobijaju Marulićevo autorstvo *Firentinskoga zbornika*. U dubrovačkom VHM takve su zamjene nešto češće, ali kako su s obzirom na veličinu teksta ipak sporadične, vjerojatno nisu posljedica sustavne grafijske manire, tim prije što u ADM takvih preklapanja nema. Takvi su primjeri u VHM: *igraglui* (= *i kraĥuj*) 9r, *ſaftitnih*

⁵⁷ Primjeri prema Verdianijevoj transliteraciji – Verdiani 1973:112–113.

(= *zaštitnik*) 11v, *uhodila* (= *ugodila*) 32r, *ifgogenie* (= *ishođenje*) 40r, *Pomoh* (! = *Potok*⁵⁸) 40r, *ſcrani* (= *shrani*) 113r, *ſchradam* (= *zgradam*) 168v uz već spomenut primjer: *idrugotuorenia* (= *od rukotvorenja*) 84v (vidi odjeljak 2. 1.) s dvostrukom zamjenom: *i* – *o* i *g* – *k*, a ovamo se mogu ubrojiti i zamjene grafema za *g* – *h* – *k* u dvoslovima i troslovima: *ſchuodna* umj. *ſguodna* (= *žuodna*) 120r, *ſhartui* umj. *ſgartui* (= *žrtvi*) 132v. Zanimljivo je napomenuti da je jedan takav primjer zabilježen i u ćiriličkom ČDM: *ugrekb* (= *u greh*) 132v.

U ŠM i BZ, te u VHM, zapaženo je grafijsko preklapanje u obilježavanju suglasnika *s* i *h*, koje se vjerojatno može tumačiti ćiriličkim utjecajem. Za ŠM i VHM veza je s ćirilicom neprijeporna⁵⁹, a za BZ, ako je i ne možemo drukčije utvrditi, imamo istog zapisivača kao u ŠM. Šibenčanin grafeme za *s* (*s*, *f*, *ſh*) upotrebljava u glasovnoj vrijednosti *h* – u ŠM: *u(er)nis*, *Wernis* (= *vernih*) 34, 61, *duſha* (= *duha*) 6; u BZ: *g(ri)ſha* (= *griha*) 2, *ueličiſ* (= *velikih*) 4, *ſhuarfu* (= *svarhu*) 4. U VHM pojava je dvosmjerna: grafem *s* u glasovnoj vrijednosti *h*, i obrnuto grafem *h* umjesto *s*, *f* za suglasnik *š* (za *s* nema potvrda). Zanimljivo je napomenuti da su gotovo sve potvrde za navedenu zamjenu na kraju riječi (otuda i kratko oblo *s*). Primjeri za *s* = *h*: *ualcieſ* (= *vašijeh*) 3r, *uultijſ* (= *u ustih*) 8v, *odnaſcieſ* (= *od našijeh*) 34v, *uciftohaſ* (! = *u čistočaſ*) 53v; *h* = *š*: *naſtoih* (= *nastojiš*) 58r, *proſtiſ* (= *prostiš*) 90v, *uladaſ* (= *vladaš*) 96v, *ſnaſ* (= *znaš*) 96v, *obſluſiſ* (= *obslužiš*) 100v, *oſiuieſ* (= *oživješ*) 101v, *poſnaſ* (= *poznaš*) 122v, *ſgalofſtiſ* (= *žalostiš*) 126r. Takav je i (pogrešan) primjer *ſſariſ* (! = *starih*) u RL 285.⁶⁰ Moguće je tumačenje te zamjene previđanje lijeve strane ćiriličkoga slova *x* (= *h*), čime se ono izjednačuje s *c* (= *s*), pa ako se takvo *c* čita (i prenosi) kao *h*, onda se i latinički grafem *h* može upotrijebiti umjesto *s*, *f* (ista pojava kao i spomenuto analoško grafijsko izjednačavanje *l*, *n/l*, *ſ/n*).

Izravnim se ćiriličkim utjecajem može tumačiti upotreba grafema *x* (u ćirilici *h*) u glasovnoj vrijednosti *h* u dubrovačkim molitvenicima – u VHM: *ixumi* (= *i humi*) 26r, *Dux*, *dux* (= *duh*) 55r, 66r, 66v; u ADM: *Xochiu* (= *Hoću*).⁶¹ Gornjim preklapanjem *h*–*š* vjerojatno se može tumačiti i rijetka upotreba *x* za *š* (pa onda i *ž*), tako: *recxi* (= *rekši*) KG 10, *piſxuchi* (= *pišući*) ZL 105v, *uafdaſ* (= *vazdaš*) VHM 91r, *Blaxena* (= *Blažena*) VHM 25r, *boxe* (= *Bože*) VHM 91r.

Nesumnjiv je ćirilički utjecaj upotreba grafema *k* u glasovnoj vrijednosti *ć* u

⁵⁸ *Pomoh* umj. *Potok* ukazuje na nečitkost i nerazumijevanje predloška.

⁵⁹ Za ŠM vidi: Vončina 1975; za mogućnost ćiriličkog utjecaja u VHM govori postojanje brojnih dubrovačkih ćiriličkih spomenika.

⁶⁰ Podatak prema: Rešetar 1933:8.

⁶¹ Inače je upotreba grafema *x* u hrvatskim latiničkim spomenicima rijetka, uglavnom u posuđenicama, u glasovnoj vrijednosti *ks*, *gz* kao u latinskom (v. 1.1), a za domaće riječi vidi primjere što slijede.

ADM: *ufuurakalc* (= *uzvoračaš*) 17v, *dietika* (= *djetića*) 18r, *tifuka* (= *tisuća*) 54v, *fmukame* (= *smuća me*) 86v.

Jedan dosad sasvim drugačije tumačen problem – pojava dočetka *-ti* u 3^{id} i 3^{mn} prezenta, što su ga raniji istraživači tumačili pridruživanjem etičkog dativa 3. licu⁶² – može se s tumačenja na jezičnoj razini prenijeti na grafijsku (kao i navedena pojava grafijskog preklapanja *l, n – l, n*), tj. može se tumačiti kao trag glagoljičkog poluglasa (štapića!) uz crkvenoslavenski dočetak *-t*. Po jedan je takav oblik potvrđen u RZ – *rechutī* (= *rekut*) 29, BZ – *braniti* (= *branit*) 3₂₃, ŽSO – *luciniti* (= *I učinit*)⁶³ 30r, ADM – *spomenutife* (= *spomenut se*) 18r, a od ostalih ovdje zastupljenih spomenika relativno su česti u ZL i u VHM. Primjeri iz ZL: *čuuayutiti* (= *čuvajut*) 63r, *ucinetiti* (= *učinet*) 72v, *Napitatiti* (= *napitat*) 75v, *nefgubititi* (= *Ne zgubit*) 77r, *obranititi* (= *obranit*) 79r, *Obuchutife* (= *obukut se*) 79v, *netachnetiti* (= *ne taknet*) 79v, *ugischiutiti* (= *uzjišcut*) 81v, *irechutiti* (= *i rekut*) 82r, *ofdrauetiti* (= *ozdravet*) 83r, *spouititi* (= *spovit*) 84r, *irallucetiti* (= *i razlučet*) 91r, *ffilititi* (= *svistit*) 93v, *ulliscetiti* (= *uslišet*) 95v, *inebudetiti* (= *i ne budet*) 103v, *budutiti* (= *budut*) 107r, *spegliatiti* (= *spelat*) 111r, *naprudetiti* (= *naprudet*) 114r, *pro čuatuti* (= *procvatut*) 114v, pri čemu većina primjera pripada trećoj ruci ZL i drugom dijelu (obredniku) prve ruke, dok ih u prvom dijelu prve ruke uopće nema, a drugoj ruci pripadaju samo dva primjera, što su očito pokazatelji veće ili manje zastupljenosti te pojave u predlošcima ZL. Primjeri iz VHM: *pohualetfe* (= *pohvalet se*) 24r, *ne poftidetfe* (= *ne postidet se*) 46v, *fiedetiti* (= *sjedet*) 51v, *Nauieftititi* (= *Navijestit*) 53v, *gouoritife* (= *govorit se*) 71r, *iproflauitife* (= *i proslavit se*) 79v, *nenaudititi* (= *ne naudit*) 93r, *ifgiuititi* (= *i život*) 93r, *pricafsetimfe* (= *prikažet mu se*) 155r, *ipribiuatiti* (= *i pribivat*) 157v. I ovdje raspored primjera (između strana 93r i 155r nema nijednoga primjera) pokazuje da je to trag različitih predložaka od kojih je sastavljen VHM.

Ovdje se treba vratiti jezičnoj strani ove problematike. Naime, nekoliko primjera iz ZL i VHM pokazuju da u rečenicama u kojima se navedeni primjeri nalaze nema mjesta etičkom dativu za 2. lice jednine. Tako iz ZL: *Da ova vsa učine ti vam krozi jime moje* 72v, pri čemu eventualno čitanje s etičkim dativom: *učine ti vam* čini besmislenim dativ jednine *ti* uz dativ množine *vam*; *da ove kite maslin ... vsemu puku tvomu naprudet na spasenje* 14r, pri čemu je uz dativ *vsemu puku tvomu* opet besmislen dativ uz glagol – *naprude ti*; *da procvatut poli te dila naša kitami pravde* 114r (ista lekcija kao prethodni primjer), gdje uz akuzativni prijedložni izraz *poli te* također nije potreban još i dativ *ti* uz glagol: *procvatu ti*; iz VHM: *Molitva plemenitoga popa Bede, koju ktogodir devoto i umileno svaki dan govori, prikažet mu se Blažena Djeva Marija (naslov molitve)* 155r, gdje bi također

⁶² V. npr. Daničić 1874:274 i d.; Rešetar 1898, *Rad* 136, 165 i d.; Hamm 1978:51–52.

⁶³ Kako je to jedini primjer te vrste u ŽSO, shvatila sam ga kao pogrešan i u svojem čitanju razriješila kao: *I učini* – Malić 1997a:80 i bilj. 128.

dativ zamjenice za drugo lice uz dativ zamjenice za treće lice bio besmislen: *prikaže ti mu se...* U navedenim spomenicima nema drugih primjera za etički dativ u bilo kojoj tekstovnoj situaciji, izuzev jednog primjera u VHM, koji je zapravo također mogao nastati naknadnim razdvajanjem i premještanjem *ti* od prethodnoga glagola: *gospodin sahranit gnegā ifgiuiti gnegā iblaſcenogati ucini gnegā ineodat gnegā uruke nepriategla gnegouieh*, tj. *Gospodin sahranit néga i žiuit/živi ti néga i blaženoga ti učini néga i ne odat nega...*, pri čemu su dva glagola napisana s dočetkom *-t*, jedan s *-ti*, a samo se *ti* iza pridjeva: *blaženoga ti učini néga* eventualno može uzeti kao etički dativ (nepotreban!), ako i to nije prerađeno od: *i blaženoga učiniti néga...* Na jedan takav primjer nailazimo i u ćiriličkom ČDM: *ni umarvši blagosloveti tebe* (s nelogičnim D + A: *blagoslove ti tebe*) 125v, što pokazuje (među ostalim!) da je ČDM prepisan s latinice, a mogao je i on imati koji glagoljički predložak.

Međutim, treće lice prezenta nije jedini – iako je najčešći – trag takva glagoljičkog poluglasa što se u latiničke spomenike prenosi kao *i*. Nailazimo na nj – premda rijetko – i u drugim položajima u riječima. Tako primjerice iz nedovoljno jasne gotičke grafije u RZ nije sigurno piše li *dīui* (kao što transliterira Premuda – usp. istovjetan primjer iz ŽSO) ili *dūii* za *dvi* 16, 20, pri čemu bi prvi lik mogao potjecati od glagoljičkog lika *dvvi* (< *dvvě*), dok bi drugi mogao označavati dugi samoglasnik, pa su oba podjednako moguća. Ostali primjeri u kojima bi *i* mogao biti trag poluglasa, premda ne uvijek na svom etimološkom mjestu⁶⁴: *pobigini* (= *pobigni*) KL 199r, *uyedenſti/ui* (! = *u jedinstvi* – s drugim *e* pogr. umj. *i*, dok bi pretpostavljeni poluglas imao biti umetnut u suglasnički skup sufiksa *-stvo* /< *-bstvo*/) KL 200v; *uelicaſtiuium* (! = *veličastvom* – pri čemu se sufiks *-stvo* vlada kao u prethodnom primjeru, a posljednje bi *i* ulazilo u krug zamjena glag. *o–i*) ŠM 58; *pfalmiſcieh*⁶⁵ (= *psalmſcijeh* < *psalmſcěhъ*) VHM 16v, a možda tako treba tumačiti i primjer *hriſtanſcomu* (tj. *hrstjanskomu*, razriješen u preslovljavanju kao *hristjanskomu*⁶⁶ – prema grč.; crsl. *hrstijanſki*) 91r; *priiloſtiua* (= *priiloſtva* – G od *priiloſtvo* < **prětyloſtſtvo* također s poremećenim mjestom poluglasa unutar sufiksa *-stvo*) ADM 12r. Najviše takvih primjera ima u ŽSO: *bliiſtiuium* (! = *bližiſtvom* – primjer istovjetan s onima iz KL, ŠM i ADM) 41r, *dīui* (= *dvi* – usp. RZ) 105v, *ouidi* (= *ovdi*) 109r. Tako bi se mogao tumačiti i primjer *raſdīrano* (= *razdrano* < *razdvrano*) 20v, koji je u ranijem čitanju⁶⁷ shvaćen kao pogrešan umj. *razderano*, zatim

⁶⁴ Pisanje (slabog!) poluglasa poremećeno je u ono doba već i u glagoljičkim i ćiriličkim spomenicima, a umjesto jakoga poluglasa *i* u njima se najčešće piše *a* (ukoliko ne dolazi u kraćenom dijelu riječi).

⁶⁵ Za neobičnu tvorbu *psalmi(j)ski*, koja bi se dala iščitati iz ove grafije, zasad nema drugih potvrda – v. AR XII, s.v. *psalmiski*, gdje se navodi samo ovaj primjer iz VHM.

⁶⁶ U originalu je *ta* umrljano, kao da je pisar naknadno htio između *t* i *a* umetnuti *i*, tj. *hriſtianſchomu*.

⁶⁷ Malić 1997a: 69.

grofđiu (= *grozdju*) 4v (koji bi inače, ovako kako je napisan, bio izuzetan primjer pisanja imeničkog dočетка -je < -vje grafijom *ie* pod crsl. utjecajem), a možda se tako može tumačiti i lik toponima *Sikita* (lat. *Scythia* — gdje je u početni suglasnički skup mogao biti umetnut poluglas), koji se nekoliko puta javlja u prvom dijelu rukopisa. Koliko se iz nepouzdanе Verdianijeve transliteracije može zaključiti, čini se da takvih primjera ima i u *Firentinskom zborniku* (u dijelu koji se datira u 15. stoljeće), npr. *smartinim* (< *sm̃rt̃nim̃*). Verdiani u uvodnoj raspravi spominje još neke primjere, ali u tekstu *Zbornika* nisu na mjestima koja on navodi.⁶⁸

Treba ovdje spomenuti i najstarije zapise hrvatskih osobnih i mjesnih imena te rijetkih općih riječi u latinski pisanim ispravama 11.–12. stoljeća. I u njima se nekadašnji poluglas (u ono doba već *šva*, za koji se obično pretpostavlja da mu je izgovorno mjesto negdje između *e* i *a*) uz bilježenje grafemom *e* bilježi i s *i*, što na temelju pretpostavljenog izgovornog mjesta *šva* neće biti posljedica nastojanja da se registrira izgovorno stanje. Prije će biti, imamo li na umu poligrafičnost srednjovjekovnih hrvatskih skriptorija⁶⁹, uvjetovanu praktičnim potrebama komuniciranja između raznopisamskih hrvatskih sredina, posljedica nastojanja da se preslika glagoljička grafija. Od takvih primjera na prvome mjestu treba spomenuti zapis imena hrvatskoga kralja Zvonimira na više mjesta u likovima *Suinimir(o)*, *Suynimir*, *Suuinimir*, *Suuyinimir...* (glagoljički je zapis na *Bašćanskoj ploči* — *Zъѡnimir*⁷⁰, što bi se imalo čitati *Zvanimir*, pri čemu je prvi poluglas pogrešno umetnut u početni suglasnički skup), zatim osobna imena *Budico*, *Budizo*, *Budiz*, *Budicius* pored *Budeç* (u onovremenom glag. liku očito *Budьcъ* — vokalizirano *Budac*), *Bratizo* (glag. vjer. *Bratьcъ* — vokalizirano *Bratac*), pa lokalitet u okolici Zadra (*in*) *Brauizo* (glag. vjer. *Bravьcъ* — vokalizirano *Bravaç*), lokalitet u okolici Splita *Chilmizo* s *i* uz slogotvorni *l* i na mjestu jakog poluglasa (pretpostavljeno glag. *Hьlmьcъ* — vokalizirano *Hlmac/Humac*), pa opća riječ *sitnicus*, *sit̃nicus* pored *setnicus*, *set̃nicus* (pretpostavljeno glag. *st̃bnikъ* < *st̃bnikъ* — vokalizirano *satnik*). Osim navedenog primjera grafija *il*, *ir/r̃i* za slogotvorne *l*, *r* javlja se i drugdje (uz ostale mogućnosti: *ol*, *ul*, *er/re*), npr. *Cirgne* (= *Čr̃ne*), *Cirnecha* pored *Černecha* (= *Črneha*), *filius Girdei* (= *Gr̃de*), *Gridosca* (= *Gr̃doša*) pored *Gerdo* (= *Gr̃do*), *Girgo* (= *Grgo*), *Tirpimir* pored *Terpimir* (= *Tr̃pimir*, kralj), pa toponim *Tilsto Cossa* (= *T̃stokosa/Tustokosa* — *ad uineam Tilsto Cosse* u okolici Splita; isprava Petra Crnoga iz 1080.) i dr.⁷¹

⁶⁸ Vidi: Verdiani 1973:113, a za njegove navode str. 15.

⁶⁹ O tome: Novak 1957.

⁷⁰ Vidi: Fučić 1982:44.

⁷¹ Svi su navedeni primjeri iz indeksâ I. i II. sveska CD i navode se grafijom tamo upotrijebljenom.

Neki sporadični primjeri s grafemom *e* na neetimološkom mjestu fonema *e* mogli bi upućivati na trag poluglasa ćirilčke provenijencije. Naime, ako se u ćirilčkom poluglasu kružić (petljica) ošteti s desne strane, nedovoljno vičnu čitaču može nalikovati na *e* (*b* – *e*). Takvi su primjeri suviše izuzetni da bismo sa sigurnošću mogli izvoditi takve pretpostavke, ali ih ipak treba imati na umu. Osim u dubrovačkim spomenicima samo je jedan takav primjer iz ŽSO. To su – VHM: *potarpiehe* (= *potrpjeh*) 58v, *facenes* (= *začneš*) 65r, *ufeme* (= *u sem*) 70v; ADM: *scudieſche* (= *žudijske* – kao ishodišni lik može se pretpostaviti *žudijbski) 4r, *igerche* (= *i grk*) 88r, *stuoŕene* (= *stvoŕen*) 117r; ŽSO: *grofdeye* (= *grozdje*) 4v (usp. u prethodnom odlomku navedeni primjer *grofdiu* s iste strane). Dok je u dubrovačkim spomenicima trag ćirilice potvrđen i u drugim grafijskim rješenjima, a veza s ćirilicom zasvjedočena dubrovačkim ćirilčkim spomenicima, za ŽSO ta veza i takav trag nisu dosad ni u čemu zamijećeni. Najviše takvih primjera ima u latiničkoj/francuskoj transkripciji u JP, ali oni se s ćirilicom, odnosno pogrešnim čitanjem ćirilice posljedica kojega bi bilo *e* od poluglasa, teško mogu dovesti u vezu. Jurjev učenik i suradnik Pavao iz Krbave zapisao je, doizduše, u Jurjevim kodeksima neke ćirilčke bilješke i, premda baš nije bio siguran u mjesto poluglasa, ipak je pisao znak za poluglas (*b*) a ne *e* na njegovu mjestu, pa se pretpostavlja da je i Juraj to morao znati. Premda u Jurjevoj latiničkoj transkripciji najčešće nema adekvata glagoljičkom poluglasu, u nekim se primjerima on ipak javlja, i to napisan kao *e*. To su: *chire* za glag. *hirv* (= *hir* – naziv slova *h* u azbučnom nazivlju), *tfloweke* – glag. *č(lově)kь*, *ponetasceme* – glag. *pon'tascemь* (= *Pontascem* – dio Pilatova naziva: *Pri Pontascem Pilate raspet...* – *Vjerovanje apostolsko*), *mrtave* – glag. *mrtavь*, *vade* – glag. *v adv* (= *v ad*), *se* prema glag. *sa* (inače – *s'j*), te dva neobična primjera I^{id} imenice ž. r. *sa slavoje*/*slavoie* prema glag. *sa slavoju* (možda hibridni oblik iz živoga narodnoga govora – prema novijoj zamjениčkoj promjeni: *toj* < *tojq* – s nepotrebnim poluglasom *l* = *e/* iza *j*). Taj *e* na mjestu poluglasa u latiničkoj Jurjevoj transkripciji vjerojatno je posljedica francuskoga utjecaja (muklo *e*), kao što mu je francusko *ou* često adekvat za naše *u*.

Zaključak

Radeći u posljednje vrijeme na transkripcijama (zapravo preslovljavanjima) najstarijih latiničkih spomenika, što dotjerujući svoja ranija čitanja, što izrađujući nova, mnogobrojne su mi se i raznovrsne pisarske pogreške u tim spomenicima, našavši se na okupu u mojim zabilješkama, počele svrstavati u određene skupine. Ono što se u izoliranom radu na pojedinom spomeniku činilo neobičnim grafijskim rješenjem ili slučajnom pogreškom, počelo je dobivati nove potvrde iz drugih spomenika. Te sam *neobičnosti* ovdje pokušala skupiti, sistematizirati i objasniti. Naravno da većina onoga što se pri prvotnim raščlambama pojedinih spomenika činilo kao pisarske pogreške i jesu pisarske pogreške (*lapsusi calami*). Ali i među pogreškama počeo se otkrivati

sustav, odnosno sustavi uzroka: pogrešno čitanje starije latiničke grafije s jedne strane i pogrešno čitanje glagoljice i ćirilice s druge strane. I dok pogrešnim čitanjem starije latinice nastaju više ili manje lako prepoznatljive i lako ispravljive pogreške s jedne strane, a s druge one skrivenije, koje nam nude nove riječi što mogu i ne moraju odgovarati kontekstu (npr. spomenuti primjeri *ča koli* iz KL i *ka godi* iz ZL, *zadrani*, *zadranje* prema *zakljinani*, *zakljinanje* iz istih spomenika, pa *poduši* umj. *poklusi* iz VHM i dr.), dotle se tragovi glagoljičke i ćiriličke grafije manifestiraju trojako. Prve dvije skupine podudaraju se s ovdje navedenim latiničkim pogreškama, a treća – ona najzanimljivija – ogleđa se u izravnom glagoljičko-ćiriličkom utjecaju na latinički grafijski sustav. Takvih smo utjecaja ovdje otkrili nekoliko. Zajedničkim glagoljičko-ćiriličkim utjecajem može se tumačiti upotreba istih grafema za obilježavanje fonema *l*, *n* i *l̄*, *ń*. Glagoljički bi utjecaj bio upotreba istih grafema za obilježavanje fonema *k–g–h*, te *i* kao trag glagoljičkog poluglasa u obliku štapića (čime se grafijski objašnjava čitava jedna gramatička kategorija – 3. lice jednine i množine prezenta s crkvenoslavenskim dočetakom *-t* (< *-tb* < *-tb*), a *ne* – kao što se ranije uzimalo – kao 3. lice uz koje dolazi etički dativ). Pod ćiriličkim je utjecajem preklapanje grafema za *h* i za *s* (pa onda i *š*, rijetko za *z*, *ž*), zatim *x = h*, te nedovoljno siguran *e* kao trag ćiriličkog poluglasa.

Moja se grafijska raščlamba zasniva na spomenicima kojima sam se sama bavila u svojim istraživanjima uz samo usputna zapažanja iz drugih spomenika (primjerice *Rapska pjesmarica*, *Firentinski zbornik*...). Vjerojatno bi sustavno istraživanje grafije ostalih latiničkih srednjovjekovnih spomenika dalo i neke nove uvide u obrađivanu problematiku, ali i ovako zahvaćena mislim da pomaže u razrješavanju i razjašnjavanju mnogih tekstovnih nejasnoća i u predočavanju tih spomenika suvremenom čitatelju (da ne kažem korisniku) suvremenom grafijom.

Kratice ovdje spominjanih spomenika

- ADM – *Akademijin dubrovački molitvenik*, latinički rukopis iz vremena oko 1450. godine – u Arhivu HAZU, sign. VII – 17 – autorično čitanje prema originalu.
- BZ – *Božje zapovijedi*, tumačenje prvih četiriju Božjih zapovijedi (posljednja nedovršena), latinički zapis Pavla Šibenčanina, vjer. s kraja 14. st., u latinskom kodeksu br. 57 knjižnice Samostana sv. Frane u Šibeniku – autorično čitanje prema originalu.
- CS – *Cantilena pro sabatho*, latinički pučki osmerački Gospin plač, zabilježen rukom Pavla Šibenčanina, vjer. 1385., na posljednjoj strani latinskoga kodeksa Mađarske nacionalne knjižnice Cod. Lat. 540/I – prema Hadrovicsevu čitanju iz 1984. uz ispravke prema fotokopijama.
- ĆDM – *Ćirilički dubrovački molitvenik*, tiskan u Veneciji 1512. – jedini sačuvani

- primjerak vlasništvo Pariške nacionalne biblioteke, sign. Réserve B 5009 – objavljen u: Rešetar–Daneli 1938.
- DP – *Dubrovački psaltir*, prva polovina 16. stoljeća – vlasništvo Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. R 3261 – objavljen u: *Djela* 31.
- FDM – *Franjevački dubrovački molitvenik*, latinički rukopis s kraja 16. st. – franjevačka knjižnica u Dubrovniku, Samostan Male braće (Brlekova katalogizacija iz 1952. br. 19) – prema Fancevljevim bilješkama uz VHM u: *Djela* 31.
- JP – *Glagoljička početnica* Jurja iz Slavonije, uz latiničku francusku transkripciju, nastala oko 1380., vjer. u Parizu, zapisana u latinskom kodeksu iz Jurjeve ostavštine – vlasništvo Gradske knjižnice u Toursu, kodeks br. 95 – prema fotografijama.
- KG – *Korčulanske glose*, latiničke glose zadarske provenijencije, zapisane oko 1380. u latinskom misalu iznad teksta *Muke po Mateju* – od 1893. vlasništvo knjižnice Mađarskog državnog muzeja – prema Melichovu čitanju iz 1903.
- KL – *Odlomak Korčulanskoga lekcionara*, blagoslov vode i soli na Vodokršte, zadarske provenijencije, iz vremena oko 1380., uvezan zajedno s latinskim misalom u kojemu su zapisane i KG – vlasništvo knjižnice Mađarskog državnog muzeja – autoričino čitanje prema fotokopijama.
- MM – *Molitva svetoj Margariti*, nedovršen osmerački zapis, vjer. s kraja 14. st., na posljednjoj strani dodatka u kodeksu br. 8 knjižnice šibenskog Samostana sv. Frane – autoričino čitanje prema originalu.
- RG – *Rešetarove glose*, hrvatski i latinski tumač nekih riječi i oblika iz evanđelja, iz sredine 15. st., zapisan na latinskom dvolistu što je u doba objavljivanja (1904.) bio u Rešetarovu vlasništvu – prema Rešetarovu čitanju iz 1904.
- RZ – *Red i zakon* zadarskih dominikanki iz 1345., dosad najstariji poznati i jedini datirani hrvatski latinički rukopis, zapisan u latinskoj rukopisnoj knjižici – 1916. spominje se kao vlasništvo glagoljaša trećoredaca u Glavotoku na otoku Krku – autoričino čitanje prema fotografijama uz Premudino izdanje 1928.
- SG – *Sudac gnivan...*, najstariji poznati hrvatski prepjev latinske mrtvačke sekvencije *Dies irae*, u stihu i stilu anonimne hrvatske pučke popijevke, vjer. iz početka 15. stoljeća, zapisan na posljednjoj strani latinskoga kodeksa br. 20 knjižnice šibenskog Samostana sv. Frane – autoričino čitanje prema originalu.
- ŠM – *Šibenska molitva*, jedan od najpoznatijih tekstova hrvatske srednjovjekovne književnosti, poetski intoniran hvalospjev Gospi, zapisan rukom Pavla Šibenčanina, vjer. 80-ih godina 14. st., u kodeksu br. 11 knjižnice šibenskog Samostana sv. Frane – autoričino čitanje prema originalu.
- TDM – *Najstariji tiskani hrvatski/dubrovački molitvenik*, tiskan vjerojatno u Dubrovniku između 70-ih i 90-ih godina 15. st., pa je možda najstarija hrvatska latinička tiskana knjiga – vlasništvo Vatikanske biblioteke, sign. Inc. VI. 33 – prema čitanju C. Giannellija u: *Djela* 31.
- VHM – *Vatikanski hrvatski molitvenik*, rukopisni latinički molitvenik dubrovačke provenijencije, nastao oko 1400. godine – vlasništvo Vatikanske

- biblioteke, sign. Cod. membr. bibl. Barberinae, Nr. 2396 — autorično čitanje prema fotokopijama.
- ZL — *Zadarski lekcionar*, prvi hrvatski cjeloviti latinički lekcionar, iz prve polovine 15. st. — vlasništvo Bečke nacionalne knjižnice, sign. Suppl. 3422 — prema Rešetarovoj transliteraciji u: *Djela* 13.
- ŽSO — *Žića svetih otaca*, latinički rukopis s prijevodima priča i anegdota iz latinske srednjovjekovne patrističke proze poznate pod naslovom *Verba seniorum*, prepisan krajem 15. st. sa znatno starijeg predloška (iz 14. st.) — vlasništvo Arhiva HAZU, sign. VII — 7 — autorično čitanje prema originalu.

Literatura

- AR v. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*.
- CD v. *Diplomatički zbornik*.
- Daničić, Đuro. 1874. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka*. U Biogradu.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije — Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*. Sv. I. — 1967, sv. II. — 1904. Zagreb : JAZU.
- Djela* 13 v. Rešetar 1894.
- Djela* 31 v. *Vatikanski hrvatski molitvenik...*
- Fisković, C. 1953. Rapska pjesmarica iz druge polovice XV. stoljeća. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 24, Zagreb : JAZU. 25–71.
- Fučić, B. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb : JAZU. (Djela JAZU 52)
- Hadrovics, L. 1984. Cantilena pro sabatho (Starohrvatska pasionska pjesma iz 14. stoljeća.). *Filologija* 12, 7–25.
- Hamm, J. 1978. Predgovor u: *Hrvatska proza Marulićeva vremena I. — Stari pisci hrvatski* 38. Zagreb : JAZU. 5–62.
- Kalina, A. 1882. Anecdota palaeopolonica. *Archiv für slavische Philologie* 6, 184–215.
- Katičić, R. 1999. *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb.
- Kos, M. 1924. Slovanski teksti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu. *Slavia* 3, 370–391.
- Malić, Dragica. 1973. Šibenska molitva (Filološka monografija). *Rasprave Instituta za jezik* 2, 81–190.
- Malić, Dragica. 1977. »Red i zakon« zadarskih dominikanki iz 1345. godine. *Rasprave Instituta za jezik* 3, 59–128.
- Malić, Dragica. 1989a. Grafija i pravopis hrvatskog latiničkog rukopisa 14. stoljeća »Žića sv. otaca«. *Rasprave Zavoda za jezik* 15, 129–178.
- Malić, Dragica. 1989b. Prilog istraživanju hrvatske latiničke književnosti 14. stoljeća — Odlomak Korčulanskoga lekcionara [Pokušaj čitanja i (orto)grafijska obilježja]. *Croatia — Prinosi proučavanju hrvatske književnosti* 31–32, Zagreb, 7–56.
- Malić, Dragica. 1990. Tragovi glagoljičke tradicije u starohrvatskom latiničkom rukopisu »Žića sv. otaca«. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36, 239–245.

- Malić, Dragica. 1992. Crkvenoslavenska jezična tradicija u hrvatskim latiničkim spomenicima 14. stoljeća. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18, 99–117.
- Malić, Dragica. 1994. Rječnik Odlomka Korčulanskoga lektionara. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20, 155–196.
- Malić, Dragica. 1997a. *Žića svetih otaca – Hrvatska srednjovjekovna proza*. Zagreb : Matica hrvatska – Institut za hrvatski jezik.
- Malić, Dragica. 1997b. Nedoumice u transkripcije stare hrvatske latinice. *Suvremena lingvistika* 43–44, 153–168.
- Malić, Dragica. 1999. Nepoznati starohrvatski latinički rukopisi šibenskog Samostana sv. Frane. *Filologija* 33, 93–155.
- Melich, J. 1903. *Misekönyv a XIV. századból. Magyar könyvszemle* 11, 36–64.
- Moguš, Milan. 1984. Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti. *Slovo – časopis Staroslavenskog instituta* 34, 263–268.
- Novak, V. 1957. Paleografija i slovensko-latinska simbioza od VII–XV stoljeća. *Istoriski časopis* 7, 1–19.
- Premuda, V. 1928. Najstariji datovani spomenik hrvatske gotice. *Nastavni vjesnik* 36, 81–97.
- Rešetar, Milan. 1894. *Zadarski i Rašinin lektionar*. Zagreb : JAZU. (Djela JAZU, 13).
- Rešetar, Milan. 1898. Primorski lektionari XV. vijeka. *Rad JAZU* 134, str. 80–160, i 136, 97–199.
- Rešetar, Milan. 1904. Ein serbokroatisches Wörterverzeichnis aus der Mitte des XV. Jahrhunderts. *Archiv für slavische Philologie* 26, 358–366.
- Rešetar, Milan. 1933. *Bernardinov lektionar i njegovi dubrovački prepisi*. Beograd : SKA (Posebna izdanja SKA, knj. XCIX, Filozofski i filološki spisi, knj. 23)
- Rešetar, Milan, i Ćiro Đaneli. 1938. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI vijeka*. Beograd : SKA (Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, knjiga CXXII. Filozofski i filološki spisi, knjiga 32),
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII. Zagreb : JAZU, 1880.–1976. (kratica: AR).
- Šanjek, Franjo, i J. Tandarić. 1984. Juraj iz Slavonije (oko 1355/60–1416.) profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu. *Croatia christiana periodica* 13, 1–23.
- Tandarić, J. L. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost*. *Rasprave i prinosi*. Zagreb.
- Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir – dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka*. Za štampu priredio i uvodom popratio Dr. Fraňo Fancev. Dodatak: *Najstariji štampani hrvatski molitvenik*. Za štampu priredio Dr. Ćiro Giannelli. Zagreb : JAZU, 1934. (Djela JAZU, 31).
- Verdiani, C. 1973. *O Marulićeovu autorstvu Firentinskoga hrvatskog zbornika iz XV stoljeća*. Split : Čakavski sabor – Katedra za književnost i kulturu Split.
- Vončina, Josip. 1975. Zagonetka »Šibenske molitve«. *Croatia – Prinosi proučavanju hrvatske književnosti* 6, 7–38.

Recent views on medieval Croatian Latin script

Summary

The paper analyses and reinterprets some less common phenomena in Croatian medieval Latin script. Apart from orthographic influx of European Latinism, it indicates incontestible impacts of other Croatian script of the time – Glagolitic and Cyrillic on the Latin script. Special attention is devoted to slips of the pen, some of which are easily identifiable (*lapsus calami*), while others cause lexicographical and grammatical dilemmas. The latter resulted from misreading of the originals as Latin, Glagolitic and Cyrillic letters had not been easy to discern orthographically. The paper also comments on systemic orthographic influence of Glagolitic and Cyrillic script on the Latin (the employment of identical graphemes for *l*, *n* and *l*, *n*; graphical overlap *g–h–k*; *ć* and *j*, *đ* < **d'*, etc.). Suffix *-ti* in 3rd person singular and plural of present, previously considered ethical dative accompanying the third person, is now considered Old Church Slavonic suffix *-t*, while *i* was preserved as remnant of the Glagolitic semi-vowel which can be likewise encountered in other positions in words.

Ključne riječi: hrvatski jezik, srednjovjekovna latinica
Key words: Croatian language, medieval Latin script